

LUTHER EN ROME

Een oecumenische visie op het conflict Rome-Reformatie

Martie Dieperink

Het complete boek, door de auteur beschikbaar gesteld aan website StuCom.nl.

Bespreking van dit boek in Bouwen aan de Nieuwe Aarde.

Luther en Rome, Martie Dieperink, 123 pagina's,

Uitgeverij Jongbloed, ISBN 978946318441

INHOUD

Inleiding

1. Luther en het kloosterleven
2. De grote ontdekking
3. Luthers karakter en denkwijze
4. De strijd tegen de afaathandel
5. Luthers veroordeling
6. De rijksdag te Worms
7. Luthers strijd tegen Rome
8. Sola scriptura
9. Luther en Erasmus
10. De gevolgen van het conflict

Slot: Op weg naar een nieuwe eenheid

Bibliografie

INLEIDING

Het jaar 2017 zal een gedenkjaar van de Reformatie zijn, een Lutherjaar. Dan zal worden gevierd dat 500 jaar geleden de Reformatie is begonnen: op 31 oktober 1517 had Luther zijn 95 stellingen op de deur van de slotkerk in Wittenberg geslagen om een dispuut uit te lokken. Luther is voor protestanten dierbaar als de grote reformator, die het lef had misstanden in de kerk aan de kaak te stellen. Vaak is dit dan ook zo ongeveer het enige wat men van Luther weet.

Evenals andere protestanten houd ik van reformatie. Reformatie is een positief gebeuren en daarom wordt de Reformatie van Luther ook als een werk van God verstaan. Het is begrijpelijk dat dit gebeuren uitbundig zal worden gevierd en herdacht. Toch mogen we niet vergeten dat de Reformatie die door Luther is ingeluid, met een schaduwzijde verbonden is: de scheuring van de kerk. Omdat de scheuring onlosmakelijk met de Reformatie verbonden is, is men meestal niet verontrust over deze scheuring: die hoort simpel bij het werk van God.

Maar een scheuring op zich kan nooit de wil van God zijn, want de Heer wil dat we één zijn. Men zegt wel eens dat het in Johannes 17 om eenheid met Christus gaat, maar als we één zijn met Christus, zijn we ook één met elkaar. Verdeeldheid doet afbreuk aan de geloofwaardigheid van het Evangelie. Als we één zijn, zal de wereld in Jezus Christus geloven (Joh. 17:23). We moeten het tragische feit onder ogen zien dat de ene kerk van Christus in West-Europa door de Reformatie van Luther is verdeeld in twee kampen die elkaar eeuwenlang als vijanden hebben bejegend. Dit heeft zelfs tot godsdienstoorlogen geleid. En dan te bedenken dat voor Jezus hét teken van christen-zijn is dat we elkaar liefhebben (Joh. 13:25). Daarom kunnen we ons afvragen of we er in onze tijd wel mee kunnen volstaan nog een keer uitbundig de Reformatie te vieren. Moeten we

niet veeleer werken aan het herstel van de relatie tussen Rome en Reformatie? Ik hoop dat 2017 niet alleen een Lutherjaar, maar vooral een Christusjaar zal worden, waarin we Hem samen eren. Laten we ervoor waken dat Christus niet te veel verdwijnt achter onze trots op Luther en de Reformatie. Het gaat tenslotte om de eer van Christus, de Zaligmaker.

Gelukkig is er in onze tijd al veel ten goede veranderd. Er waait een oecumenische wind. Veelal beschouwen we elkaar niet meer als vijanden, maar als broeders en zusters in Christus.

Er bestaat bij protestanten soms wel de vrees dat oecumene betekent dat we de Reformatie verloochenen. Maar oecumene brengt juist de Reformatie tot haar ware vervulling. Herstel van de eenheid is de ware Reformatie in onze tijd. Dit boek heeft daarom een oecumenische doelstelling. Als we kunnen analyseren en begrijpen hoe het conflict Rome-Reformatie is ontstaan, kan dit helpen om het conflict op te lossen. Omdat ik godsdienstwetenschapper ben, zal het gaan om een zo onpartijdig mogelijk onderzoek naar het ontstaan van het conflict.

Om een conflict goed te verstaan, moet je beide partijen kennen. Daarom heb ik een dertigtal boeken over Luther gelezen, protestants en katholiek, pro en contra, orthodox en vrijzinnig. Als we naast de boeken van Luther ook de katholieke bronnen raadplegen, krijgen we een beter beeld van het conflict. Natuurlijk heb ik ook de werken van Luther zelf uitvoerig en intensief gelezen en daarbij dankbaar gebruik gemaakt van de uitstekende selectie in 10 delen die Kurt Aland van Luthers boeken heeft gemaakt, getiteld *Luther Deutsch* (KA). Wanneer ik citeer, zal ik behalve naar de KA ook verwijzen naar de officiële *Weimarer Ausgabe* (WA). Het is mijn hoop en verlangen dat deze studie een kleine bijdrage mag leveren aan het herstel van de eenheid van Christus' kerk.

1. LUTHER EN HET KLOOSTERLEVEN

Roeping?

Luther werd op 10 november 1483 in Eisleben geboren. Zijn vader, Hans Luther, liet hem de volgende dag dopen en noemde hem Martinus, naar de heilige van die dag. Hij wilde van zijn zoon een rechtsgeleerde maken. Martin moest daarvoor eerst enige jaren filosofie studeren. In 1501 ging hij naar de universiteit van Erfurt. In 1505 deed hij examen zodat hij tot de studie rechten toegelaten kon worden. Maar plotseling kwam er een totale ommekeer in zijn leven. Toen hij op 2 juli 1505 op weg was van het ouderlijk huis naar de universiteit, werd hij door een zwaar onweer overvallen. In doodsangst heeft hij uitgeroepen: "Help, lieve Anna, ik wil monnik worden." Inderdaad heeft hij zich op 17 juli aangemeld bij het zwarte klooster van de Augustijner orde in Erfurt. Dit gebeuren laat zien dat hij monnik is geworden zonder een echte kloosterroeping. Hij heeft er geen vrijwillige keuze voor gemaakt. Hij schrijft later, in 1521, aan zijn vader: "Ik verzekerde u dat ik vanuit de hemel door angst geroepen, niet vrijwillig of op grond van een eigen wens monnik ben geworden." ... "Door schrik en angst voor een plotselinge dood bevangen, legde ik een gedwongen en opgedrongen gelofte af."¹ Friedrich Heiler (1892-1967), een Duitse godsdienstwetenschapper, die katholiek opgroeide, maar Lutheraan is geworden en een grote bewondering voor Luther had, schrijft hierover het volgende: "Luther was een hele vrome monnik, die zijn kloosterverplichtingen heel ernstig nam en eerlijk naar volmaaktheid streefde. Maar hij heeft het kloosterleven slechts onder de vreselijke dwang van een gelofte die in de nood van het ogenblik afgelegd was, verkozen, terwijl hij de innerlijke roeping voor dit leven niet had. Daarom ervoer hij vanaf het begin een sterke spanning met het religieuze doel dat hij voor ogen had. Hij kende de vreugde van de onthouding en de overgave niet waarmee zoveel jonge mensen vrijwillig het ideaal van het kloosterleven verkozen. Omdat hij gebukt ging onder een harde dwang, zag hij het hele kloosterleven, ja het religieuze leven überhaupt, onder het perspectief van de

prestatie, het werk en de verdienste. Het volkscatholicisme van zijn tijd met zijn talloze vrome observanties [= het naleven van kloosterregels] moesten hem wel in zijn verkeerde opvatting versterken. Luther is nooit doorgedrongen tot de diepere betekenis van het ideaal van de monnik. De vreugdevolle heroïsche geest waarmee de regels van Benedictus en Franciscus doortrokken zijn, bleef hem vreemd; hij zag helemaal over het hoofd dat de goddelijke genade de alfa en de omega in het streven van de monnik naar volmaaktheid is. Zo raakte hij innerlijk uitgeput door de onmogelijkheid het monastieke ideaal van volmaaktheid uit eigen kracht te bereiken. Hem bleef verborgen wat de geestelijke habitus van de ware monnik uitmaakt, wat boven alle poorten van de Benedictijnse kloosters staat, de door God geschonken *pax* (vrede)."² Dan is het ook geen wonder dat Luther op het kloosterleven is stukgelopen. Zonder roeping kan het een ondraaglijke last worden.

Op zoek naar een genadige God

Toen Luther in het klooster intrad, kende hij zelf niet het ideaal van vriendschap met Jezus en ook niet het verlangen naar navolging van Christus. Hij miste daardoor de vreugde van het kloosterleven. Hij ervoer geen vreugde, integendeel, hij leed onder zielsangst en ging door een diepe worsteling heen. Hij onderging zelfs kwellingen van de hel. Hij kon God wel haten en was bang voor Zijn oordeel. Door zich af te tobben met goede werken probeerde hij God genadig te stemmen. Zijn grote probleem was: hoe worden mijn zonden vergeven, hoe krijg ik een genadige God? Luther heeft dus een geheel eigen motivatie gehad om aan het kloosterleven deel te nemen. Vanaf het begin is hij zijn eigen weg gegaan. De indruk is echter door hem gewekt dat alle kloosterlingen op hun eigen zielenheil uit waren en men door goede werken zalig probeerde te worden. Nog steeds denken veel protestanten dat katholieken door goede werken zalig hopen te worden. Laten we eens zien hoe kloosterlingen op deze beschuldiging

¹ KA 2, 324; WA 8, 573.

² *Luther in oekumenischer Sicht*, 148.

gereageerd hebben. Toen de Clarissen in Neurenberg van de protestanten het verwijt kregen dat zij niet op God vertrouwden, maar door eigen goede werken, het volgen van kerkelijke wetten, relikwieënverering enz. zich een recht op de genade meenden te kunnen verwerven, antwoordde Caritas Pirckheimer, die in 1503 abdis was geworden, dat ook zij wist dat door werken alleen geen mens gerechtvaardigd kan worden, maar door het geloof in onze Heer Jezus Christus. Hun roem was slechts Christus, de Gekruisigde. Zij hadden vrijwillig voor het kloosterleven gekozen vanwege de navolging van Christus en niet vanwege een eigenmachtig geloof aan een elitaire uitverkiezing.³

Toen Luther in het klooster kwam, werd hem gevraagd of hij God zocht. Inderdaad, maar voor Luther had dit wel een andere betekenis dan voor de doorsnee katholieke monnik. Als we het conflict Rome-Reformatie zo diep mogelijk willen doorgronden, moeten we beseffen dat Luther van een andere visie op heil uitging dan de katholieken. Voor Luther bestond het heil uit vergeving van zonden. Dat was zijn hele evangelie. “Wat is het hele evangelie anders dan de vrolijke boodschap van de vergeving van zonden.”⁴ Hij zocht naar een God die hem genadig was. Het ging er hem uitsluitend om wat Jezus als Gods Zoon voor ons heil doet. Wat de méns doet, hoort niet bij het evangelie. Later schrijft hij in zijn *Grote Galatencommentaar* dat het geloof niet zegt: wat ik heb gedaan, waarin heb ik gezondigd, wat heb ik verdiend?, maar: wat heeft Christus gedaan, wat heeft Hij verdiend?⁵ In het christelijk geloof is inderdaad de vergeving van zonden een belangrijk thema. Luthers vraag was authentiek christelijk, maar hij had wel een heel eigen strijd in het klooster. Voor de andere monniken omvatte het begrip heil namelijk niet alleen zondevergeving, maar ook het gehele welzijn van de mens en de gemeenschap met God en Christus. Voor Thomas van Aquino, de grootste theoloog in de Middeleeuwen, betekende heil vriendschap met Jezus. Het gaat dan om een wederzijdse relatie tussen de Heer en de gelovigen. Monniken en nonnen met een roeping doen geen goede werken, zoals vasten, bidden en meditaties houden, omdat ze alleen maar hun

eigen verlossing willen bewerken, maar omdat ze, levend vanuit Gods genade, als verlost kinderen van God, de gemeenschap met God willen verdiepen en God willen dienen en verheerlijken. Het gaat er in het evangelie dan ook om wat wij voor God doen; dat we op de liefde van God antwoord geven.

Luther had een eigen geloofstrijd in het klooster en ging ook steeds meer een eigen theologie ontwikkelen, een eigenheid die zou uitgroeien tot een conflict met Rome. Maar laten we eerst Luther volgen op zijn zoektocht naar een genadige God.

De middeleeuwse scholastieke theologie

We kunnen ons nog afvragen of in zijn eigen omgeving de genade van God soms onderbelicht bleef. Volgens Sabine Hiebsch was dit het geval. Ze schrijft in haar fraai geïllustreerde boek: “Het was voor Luther in ieder geval niet de scholastieke theologie die hem op zijn zoektocht naar de kern van de zaak, een genadige God, op weg hielp.”⁶ Zo lijkt het erop dat de scholastiek waarin Luther werd onderwezen, niets zou weten van een genadige God. Er wordt in dit boek speciaal verwezen naar de scholastieke filosofie en de invloed ervan op de theologie. We moeten echter bedenken dat de filosofie slechts als een dienstmaagd der theologie werd beschouwd en dus een ondergeschikte positie had. In het hoofdwerk van Thomas van Aquino, de *Summa theologiae*, vindt men meer dan 25.000 citaten uit de Bijbel en slechts 2.500 uit de werken van de Griekse filosoof Aristoteles, die in de Middeleeuwen aanzien genoot. De theologie had als fundament de Heilige Schrift en ging uit van een genadige God. Wel kon in het nominalisme Aristoteles wel eens te veel gezegd hebben, maar Bartholomeus van Usingen, filosofieprofessor en Luthers leermeester, die voor het kloosterleven had gekozen om God te dienen, was ook een voluit kerkelijke theoloog. Laten we een kleine indruk geven van zijn leer der rechtvaardiging die onvervalst katholiek is.

1. De rechtvaardiging, waardoor we behouden worden voor de eeuwigheid, vindt plaats door de instorting van de heiligmakende genade. Deze genade is een geschenk van Gods barmhartigheid en is dus niet door ons verdiend. Christus heeft die genade voor ons verdiend. Door deze genade

³ Imhof, 113 v.

⁴ KA 2, 200; WA 6, 525.

⁵ GG 90; WA 40 I, 164.

⁶ Hiebsch, 55.

wordt de zonde weggenomen, worden we met God verzoend, als Zijn kinderen aangenomen, erfgenamen van de hemel en mede-erfgenamen van Christus. Door die genade kunnen we goede werken doen, verdienstelijk voor het eeuwige leven. Dat christelijke leven kunnen wij niet beginnen en voltooiën zonder de genade; geen menselijke verdienste kan aan deze genade van God voorafgaan, want die genade is een zuiver geschenk van God en is een daad van God.

2. De mens moet volgens Augustinus echter meewerken met de genade: “Die u geschapen heeft zonder u, zal u niet zalig maken zonder u.” De vrije wil is weliswaar verzwakt, maar niet uitgedoofd en daarom kunnen wij Gods genade aannemen of niet. We moeten dus meewerken, maar niet in de zin dat wij die genade verdienen, want het blijft een geschenk van God. God zal Zijn barmhartigheid niet weigeren aan hem die erom vraagt. Doet men niet wat men kan, dan verkrijgt men de genade niet. De mens echter, die zich op de genade voorbereidt, moet niet op zichzelf vertrouwen, maar op de barmhartigheid en goedheid van God die hij verlangt en afsmeekt en door God aan niemand geweigerd wordt.
3. De voorbereiding op de genade geschiedt door het geloof, want het geloof is het fundament van alle goeds en het begin van het heil van de mens. Wil ons geloof levend zijn, dan moet die bezield worden door de liefde, en dan komt de rechtvaardigmaking. Deze komt dus onmiddellijk van God door de genade en middellijk door het geloof. Wanneer de mens een levend geloof heeft, vormt en verlevendigt God dit geloof door de rechtvaardigmakende genade, door hem de zonden te vergeven en hem op te nemen in Zijn vriendschap.
4. Is men nu gerechtvaardigd, dan moet men goede werken doen en Gods geboden onderhouden. Men moet naar de genade leven. Hoewel Christus voor ons de hemel heeft verdiend, zijn toch onze verdiensten een voorwaarde voor de eeuwige zaligheid. Ook voor het

kunnen verdienen is weer de genade van Christus nodig.⁷

Luther had dus bij Usingen wel degelijk een genadige God kunnen vinden. Katholieke theologie is in die pste wezen vertrouwen op Gods barmhartigheid. We zien dat goede werken een plek hebben in het heilsplan, maar wel anders dan Luther meende. Toch was de kritiek van Luther dat de monniken meenden door goede werken zalig te worden, niet zomaar uit de lucht gegrepen. In Erfurt had Luther kennis gemaakt met het nominalisme, een speciale stroming in de Scholastiek (ook Usingen was een nominalist).

Luther kende de boeken van de belangrijkste vertegenwoordigers ervan, zoals Ockham en Biel. Vooral Biel legde sterk de nadruk op de vrije wil en de medewerking van de mens in het heilsplan. Volgens hem kan de mens uit eigen kracht goede werken verrichten, waardoor hij de eerste genade verdient. Als de mens maar goede werken doet, geeft God Zijn genade wel.

Luther hield deze opvatting van werkheiligheid - ten onrechte - voor dé katholieke leer. Rome heeft echter nooit geleerd dat de mens door het doen van goede werken zalig kan worden. Dit is een tragisch misverstand geweest dat eeuwenlang heeft gezorgd voor een negatieve kijk op de katholieke kerk.

Laten we zien wat het diepste probleem was waardoor Luther stuk liep op de goede werken.

Het grote probleem

Het grote probleem van Luther was de medewerking van de mens aan het heilsplan. Een bekend gezegde in zijn tijd was: God is genadig voor wie doet wat hij kan. Dit was geruststellend voor de katholieken: God vraagt niet meer van de mens dan hij kan. Maar Luther keek tegen alles anders aan dan een gewone katholieke. Voor hem was dit juist angstwekkend. Hij voelde zich onmachtig om goede werken te doen die God zouden kunnen behagen. Dit gevoel van totale onmacht tegenover God ligt vermoedelijk mede ten grondslag aan zijn negatieve kijk op wat een mens vermogen te doen. “Alles wat we doen is slecht en verdoemelijk.”⁸ “Goede werken zijn voor God alleen maar zonde.”⁹

⁷ Duijnste, 1, 90v.

⁸ WA 5, 400, 38.

⁹ KA 1, 416; WA 5, 160.

Ook de katholieke monniken beseften hun eigen onwaardigheid en zwakte. Thomas à Kempis (1380-1471) schrijft: “Wanneer ik aan mijzelf werd overgelaten, zie, uit zwakheid zou ik niets zijn. Maar wanneer Gij op mij ziet, word ik dadelijk sterk en vervuld met nieuwe blijdschap. Het is een groot wonder dat ik in een oogwenk opgericht en zo vriendelijk door U gesteund word, te meer, daar mijn eigen last mij steeds naar de afgrond drukt.”¹⁰

Luther ervoer alleen zijn eigen last in het klooster en ging voorbij aan de heiligmakende genade Gods die wordt ingestort. Daarom was hij nog niet klaar met zijn zoektocht naar een genadige God. Hij zocht naar een eigen oplossing.

Kloosterspiritualiteit

Er was een rijke spirituele traditie in de kloosters. De spiritualiteit was christocentrisch en er was een speciale aandacht voor de overdenking van het lijden van Christus. We willen een kleine indruk geven van wat Luther in zijn klooster aan spiritualiteit meemaakte door een citaat te geven uit het boek van Jordanus van Saksen, getiteld *Meditationes Jordani de vita et passione Jhesu Christi*, dat Luther moet hebben gekend: “Wilt ge de goddelijke geheimen genieten, zalig sterven aan het einde van het leven en voor altijd regeren in de hemel, oefent u dan in het leven en lijden van Christus, de Zoon van God, die de Vader naar de wereld zond om aan allen een voorbeeld van volmaaktheid te geven en hen die Hem volgen, te geleiden naar het eeuwige rijk. Bemint dus Christus, volgt Jezus, omhelst de Gekruisigde.” De overdenking van Christus’ lijden is verheven boven alle goede werken.¹¹

Luther heeft zich afgekeerd van deze spiritualiteit. Uit een opmerking van hem kunnen we het motief voor deze afwijzing afleiden. Reeds aan het einde van 1517 heeft hij namelijk onderwezen dat de overdenking van het lijden van Christus op zichzelf “vruchteloos en heidens” is. De mens moet veeleer het lijden “met de bedoeling gedenken dat hij, hoe vaker hij het beschouwt, des te volmaakter gelooft dat het bloed van Christus voor *zijn* zonden vergoten is.”¹² Luther was uitsluitend geïnteresseerd in wat Christus voor hem had gedaan. Het ging om zijn eigen

redding. Wanneer men Christus’ lijden overdenkt uit liefde voor Hem als Zaligmaker om te beseffen hoeveel Hij geleden heeft, dan is men volgens Luther zinloos en heidens bezig. Ook de getijdengebeden die op regelmatige tijden in het klooster werden gebeden heeft hij verworpen.¹³ Deze gebeden zijn grotendeels ontleend aan de Heilige Schrift. Psalmen en lofliederen worden gezongen om God te loven en te aanbidden. Ze zijn dus bijbels, maar toch door Luther verworpen omdat voor hem het enige echte gebed het smeekgebed was. Dan gaat het om je eigen nood die je opzendt tot God. Dit is verklaarbaar uit zijn eigen zielenood.

Achter deze kritiek op de vrome oefeningen in het klooster zoals het vasten, de gebeden en de meditatie, gaat de fundamentele overtuiging schuil die hij in zijn boek *Over de geknechte wil* als volgt verwoordt: “Zoals de mens zonder zelf iets te doen wordt geschapen, kan hij ook niets bijdragen om een schepsel van God te blijven... Ook na de wedergeboorte draagt de mens er niets toe bij om in het Rijk van de Heilige Geest te blijven.”¹⁴ Alleen de Heilige Geest bewerkt dat, dus wij kunnen geen eigen inbreng hebben. Dan kunnen we door vrome oefeningen niets doen om de relatie met de Heer inniger te maken en in ons heil te groeien. Hij heeft niet de weg gevolgd van de katholieke spiritualiteit die uitgaat van een wederzijdse liefdesrelatie tussen God en mens. Ook in zijn *Grote Galatencommentaar* keert hij zich tegen een wederzijdse relatie. Hij veroordeelt de monniken en nonnen omdat ze zeggen dat ze zich uit liefde voor Jezus aan Hem hebben toegewijd. Dat kan Luther zich niet voorstellen. Als men meent iets aan het heil te moeten bijdragen, ook al is dat overgave aan Jezus, verloochent men volgens hem Jezus en Zijn verlossingswerk.¹⁵ Luther heeft zo de diepste motivatie voor het kloosterleven veroordeeld.

Wel was Luther in het begin door die spiritualiteit geïnspireerd, getuige zijn kruistheologie en de houding van deemoed die hij leerde. Ook zijn overste, Johannes von Staupitz, die hem in de lijn van de spiritualiteit van zijn tijd op de wonden van Christus wees, heeft hem bemoedigd en op weg geholpen. Maar Luther vond het definitieve antwoord op

¹⁰ *De navolging van Christus*, III, 8, 1.

¹¹ Duijnste 1, 115.

¹² WA 57, 509.

¹³ KA 3,97v.; WA 30 I, 667.

¹⁴ WA 18, 754.

¹⁵ GG 188 v., commentaar bij Gal. 2:20.

zijn probleem niet in de wereld van de kloosterspiritualiteit.

Kritiek

Gewoonlijk denkt men dat Luthers verzet tegen Rome pas met zijn protest tegen de afluathandel is begonnen. Maar reeds eerder heeft hij kritiek op het kloosterleven geuit. Hij was in 1510 naar Rome gereisd om een twist in zijn Augustijner orde op te lossen. Maar zijn missie was mislukt. Hij kan toen teleurgesteld geraakt zijn in zijn medebroeders. In ieder geval begint hij vanaf die tijd kritiek te uiten op zijn medebroeders, de vrome monniken, observanten genaamd. In zijn college over de Psalmen (1513-1515) verdenkt hij hen ervan dat ze trots zijn op hun goede werken.¹⁶ Zijn eerste protest gold dus de goede werken van de monniken, zoals bijv. vasten en bidden.

Luther heeft het kloosterleven fel bestreden. In 1520, in zijn boek *Aan de christelijke adel*, in het dertiende punt van zijn hervormingsvoorstellen, noemt hij het klooster “een eeuwige gevangenis”. We moeten bij dit oordeel rekening houden met zijn persoonlijke ervaring. Luther voelde zich in het klooster niet gelukkig en ervoer het als een gevangenis. Zijn kritiek kan niet alleen worden verklaard door het signaleren van bepaalde misstanden in de kloosters. Die kritiek is daarvoor te fundamenteel en gaat dieper. Luther kon in het klooster de vrede van het hart die hij zocht niet vinden.¹⁷ In diepste wezen kwam zijn kritiek voort uit de onvrede en frustratie die hij in zijn eigen hart ervoer ten aanzien van het kloosterleven. In 1531 noemt hij het klooster een plaats van altoosdurende eenzaamheid, ook al woonde hij samen met medebroeders.¹⁸ Hij was anders. Hij moet diep hebben geleden in het klooster. Dit kan ons een gevoel van mededogen geven.

Speciaal de kloosterverplichtingen, zoals de regelmatige gebedstijden, waren voor hem een te zware last. Hij ervoer ze als tirannie. Het is geen wonder dat zijn kritiek op de katholieke kerk begon met een aanval op de goede werken in het klooster. We zullen nu zien hoe hij theologisch heeft afgerekend met de goede werken, als zijnde noodzakelijk voor ons heil.

¹⁶ KA 1, 37; WA 55, 155.

¹⁷ GG 67, commentaar bij Gal. 1:14.

¹⁸ GG 363, commentaar bij Gal. 3:19.

2. DE GROTE ONTDEKKING

Op 22 oktober 1512 werd Luther hoogleraar in de theologie. Dat was een besluit van Staupitz geweest. Zelf wilde Luther deze benoeming eigenlijk niet. Ook hier heeft hij geen innerlijke roeping voor gehad. Maar toen hij eenmaal hoogleraar was, was hij er vreselijk trots op. “Ik weet en ben er door Gods genade zeker van, dat ik in de Schriften geleerder ben dan alle sofisten en papisten.”¹⁹ Dit werk heeft zijn verdere leven bepaald. Het was zijn passie de Heilige Schrift uit te leggen. Luther is ons dierbaar vanwege zijn liefde voor het Woord van God. Het was dan ook een Bijbeltekst die hem de oplossing van zijn probleem aanreikte. We zullen zien hoe zijn grote ontdekking plaatsvond. Maar laten we eerst nog eens bezien van welk probleem hij verlost werd.

Christus als strenge rechter

Luther beweerde dat hij Christus alleen kende als een strenge straffende rechter. Deze strenge rechter moest hij door goede werken tevreden stellen en dat lukte naar zijn idee niet. Hij schreef zijn angst voor Christus aan de katholieke leer toe. Maar dit is in strijd met de feiten. Zo schrijft Erikson, psychiater, over de tientallen theologische getuigenissen uit die tijd, waarvan geen enkele Christus uitsluitend als wraakzuchtig ziet.²⁰ We zullen hiervan een voorbeeld geven.

Thomas à Kempis, representant van de vrome katholieke monnik, kent Christus inderdaad als een strenge rechter. “In alle dingen zie op het einde, hoe gij staan zult voor de strenge Rechter, voor Wie niets verborgen blijft, Die zich door geen geschenk laat bevredigen, en geen verontschuldiging aanneemt, maar oordelen zal naar recht en gerechtigheid. O, ellendige, dwaze zondaar! Wat zult gij God antwoorden, die al uw daden kent. Voor het aangezicht van een toornig mens vreest gij reeds! Waarom zorgt gij niet voor die doorluchtige dag des oordeels, waarop niemand zich door een ander kan laten verontschuldigen of verdedigen, maar waarin elk reeds genoeg te dragen heeft aan zijn eigen last? Thans is uw arbeid nog vruchtbaar, uw wenen nog aangenaam voor God, uw zuchten worden nog gehoord, uw smart is nog

reinigend.”²¹ De katholieke baseert deze overtuiging op het NT. Zo schrijft Paulus: “Want wij moeten allen voor de rechterstoel van Christus openbaar worden, opdat een ieder wegdrage wat hij in zijn lichaam verricht heeft, naardat hij gedaan heeft, hetzij goed, hetzij kwaad” (2 Kor. 5:10). Het strenge gericht boezemt Thomas echter geen vrees in. Hij schrijft: “Degene die God van harte bemint, vreest dood, noch straf, noch oordeel, noch hel, omdat een volmaakte liefde hem een zekere weg tot God bereidt.”²² Dit is in overeenstemming met wat Johannes in zijn brief schrijft: “Hierin is de liefde bij ons volmaakt geworden, dat wij vrijmoedigheid hebben op de dag van het oordeel, want gelijk Hij is, zijn ook wij in deze wereld. Er is in de liefde geen vrees” (1 Joh. 4:17,18).

Voor Thomas is Jezus niet alleen een strenge rechter, maar vooral en in de eerste plaats zijn geliefde Verlosser. “O Here Jezus Christus, geliefde Verlosser! Gij reinste Vriend, beheerser van al het geschapene. Wie geeft mij vleugels, opdat ik in volle vrijheid opstijg tot U en in U rust vind? O, wanneer zal het mij gegeven worden vrij te zijn van alle boeien, en te aanschouwen hoe vriendelijk Gij zijt, mijn heer en mijn God!”²³

Het ging dus niet om een algemeen katholiek probleem, maar om een persoonlijk probleem van Luther.

De oplossing

Hij vond een geheel eigen oplossing voor zijn probleem. Er is verschil van mening over het tijdstip van zijn piekervaring, maar reeds in 1516, in zijn college over de Romeinenbrief, verwijst hij er naar, dus zal zijn bevrijdende ervaring voor die tijd hebben plaatsgevonden. Hij kreeg zijn verlichting toen hij Romeinen 1:17 las: “Want gerechtigheid Gods wordt daarin geopenbaard uit geloof tot geloof, gelijk geschreven staat: De rechtvaardige zal uit geloof leven.” De gerechtigheid Gods is niet de gerechtigheid van de straffende God, maar de rechtvaardigheid die God ons in zijn genade schenkt.

¹⁹ KA 7, 155; WA 15, 216.

²⁰ Erikson, 78.

²¹ *De navolging van Christus*, I, 24, 1.

²² Id. I, 24, 7.

²³ Id. III, 21, 3.

Er zijn van hem verschillende getuigenissen over deze ontdekking. De oudste uit 1538 zal wel het meest betrouwbaar zijn en luidt als volgt: “Het woord gerechtigheid Gods is vroeger in mijn hart een donderslag geweest. Want toen ik in het pausdom las: ‘Red me in Uw gerechtigheid’ (Ps. 31:3) en evenzo ‘in Uw waarheid’, dacht ik van dat ogenblik af dat gerechtigheid de grimmige toorn Gods was, opdat Hij de zonde straft. Ik stond in mijn hart vijandig tegenover Paulus, toen ik las dat de gerechtigheid Gods door het evangelie wordt geopenbaard. Maar toen ik zag hoe dat op elkaar volgt, en dat er daarna geschreven staat dat de rechtvaardige uit het geloof leeft en ik ook bij Augustinus las wat hij over die spreuk zegt; toen werd ik vrolijk, want ik leerde en zag dat Gods gerechtigheid zijn barmhartigheid is, waardoor Hij ons rechtvaardig acht. Toen was ik getroost.”²⁴ Hij heeft dus zijn bevrijdende exegese van Romeinen 1:17 ook bij Augustinus gevonden. Hij heeft geput uit de katholieke traditie. Deze exegese is in de katholieke kerk altijd levend gebleven en is op het concilie van Trente nog een keer bevestigd: “De enige formele oorzaak (van de verlossing) is de gerechtigheid Gods, niet die waardoor Hij zelf rechtvaardig is, maar waardoor Hij ons rechtvaardig maakt.”²⁵ De protestant Heinrich Lang merkt dan ook nuchter op: “Het was in wezen niets nieuws wat hij had gevonden.”²⁶ Waarom zijn we er eigenlijk zo op gebrand dat Luther een geweldige ontdekking heeft gedaan? Dat is toch niet nodig? Dat is toch niet het wezen van het evangelie? Want anders komen we terecht in de sfeer van de gnostiek. De gnostici gingen er namelijk prat op dat ze een geweldige ontdekking hadden gedaan. Ze hadden, zo meenden ze, een inzicht en kennis die de gewone gelovigen niet hadden. Deze trots is niet van de Heer. Laten we ons liever oecumenisch opstellen en met dankbaarheid constateren dat hier inderdaad het hart van de Reformatie klopt, maar net zo goed ook het hart van Rome. Daarom kunnen we weer één worden. Luthers bevrijdende inzicht heeft het conflict met Rome niet veroorzaakt.

²⁴ WAT 4, nr. 4007. Geciteerd in Oberman, 162.

²⁵ Decreet over de rechtvaardiging door het geloof, hfdst. 7; zie www.ontmoeting-en-verzoening.nl

²⁶ Lang, 53.

Alles nieuw?

Al mag Luther dan volgens Lang niets nieuws hebben gevonden, toch is het voor een deel ook waar wat Heiko Oberman enthousiast constateert, namelijk dat Luthers ontdekking volledig nieuw is. In de uitwerking van zijn bevrijdende inzicht lanceerde Luther inderdaad tal van nieuwe ideeën die niet te vinden waren in de katholieke traditie en uitleg van de Schrift vanaf de vroege kerk. Hij beweerde: “Geen papist kent het juiste christelijke geloof.”²⁷ Inderdaad, zijn geloofsbegrip was Rome vreemd.

Paul Hacker, een godsdienstwetenschapper, heeft Luthers nieuwe geloofsbegrip grondig geanalyseerd en volgens hem was dit de hoofdoorzaak van Luthers conflict met Rome. We zullen onderzoeken in hoeverre dit waar is. Eerst zullen we enkele belangrijke aspecten van zijn nieuwe geloofsbegrip proberen te verstaan.

Een nieuw geloofsbegrip

Het katholieke geloof betekent te geloven in de liefde en genade van God, die geopenbaard is in het heilswerk van Jezus die Zijn kerk heeft gesticht om, geleid door de Heilige Geest, het heil aan de mensen door te geven in woord en sacrament. Omdat God liefde is en Jezus Zijn heilswerk heeft volbracht, leeft de gelovige in hoop op een eeuwige toekomst. Voor de katholieke is de bijbelse deugd met betrekking tot de toekomst niet de zekerheid, maar de hoop. Dit wil echter niet zeggen dat men wordt gekweld door angst en onzekerheid. Kardinaal de Jong schrijft: “Niemand kan met geloofszekerheid weten, dat hij op het ogenblik in staat van genade is en daarin tot het einde zal volharden. Wel echter kan iemand omtrent beide punten een morele, praktische zekerheid hebben, die niet alle bezorgdheid, maar wel alle angst uitsluit en tot de vrede en de rust van het hart voldoende is... Vertrouwend op de genade Gods, ziet de christen rustig, zonder vrees, de grote dag tegemoet, die eens komen zal.”²⁸

Luther werd gekweld door angsten en twijfel en daarom zocht hij een zekerheid waaraan hij zich kon vastklampen. Die zekerheid vond hij in een nieuw geloofsbegrip dat in de katholieke traditie niet bekend was: wie zeker gelooft dat God hem genadig is, en dat zijn zonden vergeven zijn, die is zalig. In een preek,

²⁷ WA 6, 214.

²⁸ de Jong, 3, 9.

gehouden op 29 juni 1519 zei Luther:
“Wanneer iemand twijfelt en niet zeker gelooft dat hij een genadige God heeft, die heeft Hem ook niet. Zoals hij gelooft, zo heeft hij... Gelooft hij het, dan is hij zalig; gelooft hij het niet, dan is hij veroemd.”²⁹ Geloof wordt zo tot heilszekerheid.

Als het eigen geloof allesbepalend wordt voor ons heil, blijft er geen ruimte meer over voor de objectieve heilswerking van de sacramenten waarin Rome geloofde. In Luthers college over de Hebreënbrief (1517/1518) lezen we:
“Niemand verkrijgt genade omdat hij de absolutie ontvangt of gedoopt wordt of aan het avondmaal deelneemt of gezalfd wordt, maar veeleer omdat hij gelooft dat hij door absolutie, doop, avondmaal en zalving de genade verkrijgt.”³⁰ Het is daarom te begrijpen dat katholieken zoals kardinaal Cajetanus, verontrust waren over zijn nieuwe geloofsbegrip.

De heilszekerheid kunnen we beschouwen als het kleinood van de Reformatie. Toch was Luther lang niet altijd zeker van zijn heil, hij had vaak last van aanvechtingen. Walther schrijft: “Toen ds. Antonius Musa een keer tegen hem klaagde, dat hij zelf niet kon geloven wat hij in zijn prediking anderen voorhield, antwoordde Luther: “Ik loof en dank God dat het anderen ook zo vergaat. Ik dacht dat ik de enige was.”³¹ Daarom betekent christen-zijn voor Luther dat men zich voortdurend inspant om zeker te zijn van het heil: “Het christendom is niets anders dan een voortdurende oefening in dit leerpunt, namelijk in te zien dat je geen zonde hebt, ook al heb je gezondigd, dat je zonden veeleer aan Christus hangen.”³²

Sola fide

Het *sola fide*, alleen door het geloof, was niet helemaal een nieuw idee van Luther. Thomas van Aquino had het ook een keer over ‘*sola fide*’, maar hij heeft het geloof en de liefde niet gescheiden. Voor Rome hoort liefde bij het geloof. Vanaf het begin luidt de katholieke leer dat we niet gerechtvaardigd worden door de werken der wet, maar ook niet zonder de werken: geloof zonder liefde en goede werken

is dood. Rechtvaardiging vraagt om een levend geloof.

Luther was in het klooster echter stukgelopen op het doen van goede werken. Het is daarom begrijpelijk dat hij een nieuwe leer introduceerde als het ware evangelie: de rechtvaardiging geschiedt door *sola fide*, zonder de werken. Hij heeft de liefde en de goede werken geen plaats meer in het heilsplan van de rechtvaardiging gegeven. Liefde werd ook een werk van de wet, waardoor je niet gerechtvaardigd kan worden. In zijn *Grote Galatencommentaar* vervloekt hij zelfs een paar maal de liefde (*caritas*), als die met het geloof wordt verbonden.³³

De leer van het *sola fide* houdt in dat “God geen acht slaat op onze werken”.³⁴ Door geen zonde kan men de zaligheid verliezen, alleen door ongelooft.³⁵ In een brief aan Melancton schrijft hij: “Het is voldoende dat we door de rijkdom van Gods glorie het Lam hebben leren kennen, dat de zonde der wereld draagt; geen zonde zal ons daarvan losscheuren, ook al zouden we duizendmaal, duizendmaal op een dag hoereren of een moord plegen.”³⁶ Nu moeten we Luther goed begrijpen. Het was zeker niet zijn bedoeling om zedeloosheid te propageren. Hij vond het net zo goed de plicht van een christen om naastenliefde te betrachten. In de praktijk hoeft er niet zo’n grote kloof tussen Rome en Reformatie te zijn. Daarom konden Lutheranen en Rome in 1999 tot een gezamenlijke verklaring komen over de rechtvaardiging door het geloof.

Het gericht van Jezus, die zal terugkomen om te oordelen de levenden en de doden, heeft altijd deel uitgemaakt van de katholieke geloofsbelijdenis. Luther had echter een panische angst voor Jezus als Rechter en het is daarom begrijpelijk dat hij het gericht van Jezus uit zijn bewustzijn verdrongen heeft. De leer van *sola fide* houdt ook in dat er geen ruimte is voor Jezus als Rechter. Als Jezus onze Verlosser is, - en daarbij gaat het puur om geloof - kan Hij voor Luther niet meer de Rechter zijn die onze werken beoordeelt. Hij beschuldigde de katholieken zelfs ervan dat ze Jezus een strenge Rechter hadden gemaakt

²⁹ WA 2, 249,5.

³⁰ KA 1,310; WA 57, 169 v.

³¹ Walther, 15.

³² WA 25, 331, 7.

³³ WA 40 I, 642 en WA 40 II, 47, 26.

³⁴ KA 2, 90; WA 6, 516.

³⁵ KA 2, 205; WA 6, 529.

³⁶ WA Br. 2, nr. 424.

omdat ze Hem niet als Verlosser wilden aanvaarden.³⁷

Als je Jezus als Rechter ziet, wordt je volgens Luther door de duivel misleid. Zo schrijft hij: “Wanneer Christus in de gestalte van een vertoornde Rechter of Wetgever verschijnt, die rekenschap afvordert van ons levensgedrag, laat ons dan zeker weten, dat het de woedende duivel is, niet Christus. De Schrift beschrijft Christus namelijk als onze Verlosser, Middelaar en Vertrouster”.³⁸ Natuurlijk kon Luther niet loochenen dat er in het Nieuwe Testament herhaaldelijk sprake is van het gericht van Jezus. Zo lezen we in Mattheus 16:27: “Want de Zoon des mensen zal komen in de heerlijkheid Zijns Vaders, met Zijn engelen, en dan zal Hij een ieder vergelden naar zijn daden.”

Luther had het er moeilijk mee: “Het is wáar dat Christus de Rechter is wanneer Hij terugkomt, ik kan dit niet loochenen. Maar als ik erken dat Christus, de Middelaar, een Rechter is, dan heb ik Hem verloren.”³⁹ Luther heeft dit dilemma opgelost door te stellen dat het gericht van Jezus alleen voor ongelovigen bedoeld is en niet voor hem als gelovige. Dit verklaart waarom hij in de kleine en grote Catechismus bij de uitleg van de apostolische geloofsbelijdenis over het gericht van de gelovigen zwijgt. Zo heeft hij zijn angst voor het oordeel overwonnen.

Individueel geloof

Het katholieke geloof is een gemeenschapsgeloof. Gelovigen voelen zich geborgen in de kerk als een reddende ark en weten zich gedragen door het geloof van de kerk. De middeleeuwer voelde zich deel van een grote christelijke familie. Net als de apostel Paulus zag men de kerk als een collectivum, het ene lichaam van Christus. Luther had daarentegen een strikt individueel geloofsbesef. Voor hem geldt de uitspraak: “Een christen is een persoon op zichzelf, hij gelooft voor zichzelf en verder voor niemand.”⁴⁰ Dit betekent niet dat hij geen enkele gemeenschapszin kende; hij kende wel degelijk ook gemeenschapszin, net zo goed als de katholieke ook persoonlijk geloof kent. Maar we ontwaren bij hem wel een andere geestelijke instelling. In plaats van uit te gaan

van het gezag van de hele kerk ging hij uit van zijn eigen individuele geweten, zijn eigen innerlijke overtuiging van wat waar of niet waar is. Zijn eigen overtuiging werd de hoogste norm voor waarheid. Heinrich Lang verwoordt deze houding als volgt: “Wie heeft het hoogste beslissingsrecht in zaken van de waarheid? Ieder individu dat naar waarheid onderzoek doet. Wat ik zo weet en inziet, dat is voor mij het hoogste gezag en de hoogste wet. De tijd van het gezag is voorbij, het tijdperk van onderzoek en kritiek is begonnen. De protestant zal slechts geloven wat hij zelf geloofwaardig vindt.”⁴¹

Een beroemde uitspraak van Luther luidt: “In geloofszaken is iedere christen zelf paus en kerk.”⁴² Luther is zijn eigen paus geworden. Corrie ten Boom zei een keer tegen Derek Prince: “Iedere Nederlander is zijn eigen theoloog.”⁴³ Deze individualistische geloofshouding is begonnen bij Luther en is de oorzaak geworden van de enorme verdeeldheid op ons kerkelijk erf. De drie grote reformatoren, Luther, Calvijn en Zwingli, waren het al niet met elkaar eens. Het waren niet alleen een aantal nieuwe ideeën, die de kloof Rome-Reformatie hebben veroorzaakt, Luther had een andere grondhouding. Hij heeft een hele omwenteling veroorzaakt in het denken van de Europese mens.

De vrolijke ruil

Theobald Beer, die de vroege kanttekeningen van Luther grondig heeft bestudeerd, laat in zijn boek zien dat Luther reeds in het begin van zijn professoraat van de katholieke traditie kon afwijken. Dit is in de loop der tijd steeds meer op de voorgrond getreden. Ook de leer van de vrolijke ruil en strijd – die volgens Beer tot de kern van zijn theologie behoort – was in verschillende opzichten nieuw in de katholieke traditie. Luther geeft de volgende definitie: “Christus draagt al onze zonden, en zijn gerechtigheid valt ons ten deel in de ruil.”⁴⁴ Hieronder volgen een drietal markante omschrijvingen van deze leer: “Christus is vol van genade, leven en zaligheid, de ziel is vol van zonden, dood en verdoemelijkheid. Laat nu echter maar het geloof tussenbeide komen en laat het erop vertrouwen dat van Christus de zonden, de

³⁷ WA 18, 778.

³⁸ WA 40 II, 13.

³⁹ WA 40 I, 92,5 – 93,2.

⁴⁰ WA 19, 48.

⁴¹ Lang, 71.

⁴² WA 5, 407.

⁴³ Prince, 36.

⁴⁴ WA 56, 267.

dood en de hel zijn en dat de ziel genade, leven en zaligheid deelachtig wordt. Want het betaamt Hem, zo Hij de bruidegom is, tegelijkertijd die dingen die de bruid heeft, mede mét haar, te aanvaarden en de dingen, die van Hem zijn, aan de bruid mee te delen.”⁴⁵

“We worden zo nauw met Christus verenigd dat uit u en Hem als het ware één enkele, onverbreekbare persoon wordt, zodat we met vertrouwen kunnen zeggen: “Ik ben Christus, d.w.z. de gerechtigheid van Christus, Zijn overwinning en leven.... Christus zegt op zijn beurt: Ik ben die zondaar.”⁴⁶

“Christus en ik moeten in elkaar kruipen zodat ik Christus ben en Christus ik, dus dat Hij voor mij sterft opdat ik niet moet sterven... Christus heeft mij aangetrokken, is in mijn persoon getreden en is nu voor mij een zondaar”⁴⁷

In een drietal opzichten verschilt deze lering van Luther van die van Rome.

- 1) Dat de ziel met Christus verbonden wordt als een bruid met haar bruidegom, doet denken aan de katholieke bruidsmystiek. Maar de vrolijke ruil betekent geen persoonlijke relatie zoals in de katholieke mystiek. Luther gebruikt het begrip *commercium*.⁴⁸ Dit woord kan verkeer, omgang betekenen, maar ook en in de eerste plaats handelsverkeer. Het gaat hem om een zakelijke transactie, een ruilhandel.
- 2) Rome heeft Christus nooit tot een zondaar gemaakt. Zo schrijft Augustinus: “Christus kende geen zonde, Hij droeg zonden, maar Hij deed ze niet.”⁴⁹ Voor Luther was Christus zelfs de grootste zondaar op aarde geworden: “En zelfs alle profeten hebben dit in de Geest gezien dat Christus de allergrootste strafschuldige stond te worden, een doodslager.... zodat er nooit een groter zondaar in de wereld is geweest.”⁵⁰
- 3) Luther spreekt over een identificatie met Christus zoals die in de katholieke traditie onbekend is. Deze identificatie is een belangrijk gegeven dat zijn strijd tegen Rome pas werkelijk doet

verstaan. Voor zijn leer van de vrolijke ruil beriep Luther zich op 2 Kor. 5:21, waar staat: “Hem, die geen zonde gekend heeft, heeft Hij voor ons tot zonde gemaakt, opdat wij zouden worden gerechtigheid Gods in Hem.” Hij heeft deze tekst anders uitgelegd dan Rome.

Is nieuw ook waar?

De vraag is nu hoe wij het nieuwe in Luthers leringen moeten taxeren. Voor protestanten zoals Oberman is het nieuwe hét kenmerk van het ware. De onuitgesproken gedachte is zo ongeveer deze: Rome doet alles fout, dus als Luther het anders doet, moet dat wel goed wezen. Hij wordt geprezen om de originaliteit van zijn gedachten. Katholieken oordelen anders. Kardinaal Newman schrijft in zijn boek dat de vroege kerkvaders de gnostici veroordeelden, omdat hun leer nieuw was. Voor hen was juist hét kenmerk van ketterij de nieuwigheid en originaliteit van de verkondiging.⁵¹ Daarom stond kardinaal Cajetanus argwanend tegenover het nieuwe geloofsbegrip van Luther en oordeelde hij dat het om een “nieuwe en verkeerde theologie” ging.

In dit boek vellen wij geen oordeel welke partij er gelijk heeft: Luther of Rome. Het gaat erom dat we het conflict kunnen begrijpen. We hebben gezien dat Luther door een nieuwe lering en een andere grondhouding in conflict kwam met Rome. In het volgende hoofdstuk overwegen we in hoeverre zijn karakter een rol heeft gespeeld bij het conflict.

⁴⁵ *De vrijheid van een christenmens*, 28: WA 7, 25.

⁴⁶ WA 40 I, 285.

⁴⁷ WA 17 I, 187.

⁴⁸ WA 5, 253, 10-11.

⁴⁹ *Enarrationes in Psalmos*, 68 I, 10.

⁵⁰ GG 314, commentaar bij Gal. 3: 13,14.

⁵¹ Newman, 351.

3. LUTHERS KARAKTER EN DENKWIJZE

Positieve eigenschappen

Over het algemeen vinden we in protestantse boeken over Luther weinig of geen verwijzingen naar Luthers karakter als een oorzaak van het conflict. De positieve eigenschappen die hij tijdens de strijd toonde, worden geroemd, zoals zijn moed en trouw aan het woord van God. Dat Luther positieve eigenschappen bezat, is buiten kijf. Ook kritische katholieken, zoals kardinaal de Jong maken gewag van zijn goede karaktertrekken. Hij schrijft: “Het ontbreekt hem niet aan grote en sympathieke eigenschappen, waardoor het ons begrijpelijk wordt, dat zijn vrienden met hart en ziel aan hem hingen. Hij is onvermoeid in de arbeid, het is inderdaad onbegrijpelijk, hoe een man, te midden van zoveel strijd en zorgen en onophoudelijk gekweld door allerlei ziekten, zulk een lange rij geschriften heeft kunnen nalaten. Het zijn meest gelegenheidsgeschriften, maar zijn Bijbelvertaling alleen reeds zou een normaal mensenleven eer aandoen. Herhaaldelijk is er op gewezen, hoe hij, de onovertroffen meester van het woord, pakkend, krachtig, innig godsdienstig tot zijn hoorders weet te spreken en hoe door hem een schat van christelijke ideeën en zedelijke opwekkingen in het Protestantisme is overgegaan. Ook het godsdienstig lied en de volkszang heeft hij machtig bevorderd. Voor zijn eigen persoon was hij eenvoudig en had weinig behoeften; hij was niet gehecht aan geld en gaf gaarne aan de armen. Groot was zijn zorg voor de studenten. Toen de pest uitbrak en velen vluchtten, bleef hij ondanks de waarschuwingen van zijn vrienden moedig op zijn post.”⁵²

Homo duplex

Protestantse schrijvers maken meestal nauwelijks melding van de problematische kant van Luthers karakter. Er blijkt iets merkwaardigs met hem aan de hand te zijn. Er gaat een bepaalde betovering van Luther uit, waardoor hij iets onaantastbaars heeft en hij boven kritiek verheven is. Eigenlijk horen we kritische noten over zijn karakter liever niet. Zo voel ik dat zelf ook. Toen ik voor het eerst las dat Luther ook een problematische kant

had, had ik daar grote moeite mee. We zijn gewend aan een ideaalbeeld. Toch was hij een mens van vlees en bloed, met zijn beperkingen. Het is intussen algemeen bekend dat hij een vreselijk boekje tegen de Joden heeft geschreven. Dat wijst op een schaduwzijde die de mens gewoonlijk heeft. Niemand is volmaakt, wij hebben allemaal onze beperkingen. Als we het conflict Rome – Reformatie volledig willen begrijpen, kunnen we aan Luthers schaduwzijde niet voorbij gaan, hoe graag ik dit ook zou willen.

Luther sprak zelf van de *homo duplex*, de dubbele mens. De gelovige mens is gerechtvaardigd, maar ook zondaar. Erasmus, de Nederlandse geleerde die in zijn tijd het begin van de hele strijd heeft meegemaakt, vroeg zich af of er in Luther niet twee verschillende personen (*duas diversas personas*) zijn. Nu eens lijkt hij te schrijven vanuit een apostolische geest, dan weer schrijft hij vol spot.⁵³ Erasmus had dit zelf meegemaakt. Inderdaad, Luther kon liefdevol en pastoraal bewogen zijn, maar hij benaderde zijn tegenstanders ook met “hoon, spot en verachting.”⁵⁴ Lang vraagt zich af waar dan de evangelische liefde is. We kunnen dit gedrag verklaren doordat Luther de liefde van het geloof heeft gescheiden. Het geloof moet voor hem scherp en veroordelend zijn, als de zuivere leer (wat hij daaronder verstond) in het geding is. Hij heeft zelfs de liefde en eendracht vervloekt, als de zuiverheid van het woord Gods geschonden werd. “Vervloekt zij de liefde en eendracht om welke te behouden het woord Gods in gevaar zou komen.”⁵⁵

Hard en scherp waren zijn oordelen. De paus was een domme ezel en de antichrist, monniken – zijn eigen medebroeders in het klooster – waren huichelaars en wolven in schaapskleren, de vorsten waren tirannen en spitsboeven, keizer Karel V was een madenzak en zelfs zijn protestantse medestrijder Zwingli was bezeten van de duivel, eenvoudigweg omdat hij anders over het avondmaal dacht.

⁵³ Akerboom, 302 v.

⁵⁴ Lang, 222.

⁵⁵ GG 485; commentaar bij Gal. 4:17.

Een scherpe pen

Van belang is niet alleen wat je zegt, maar ook hoe je het zegt. Agressie wekt agressie op. Daarom was Erasmus beducht voor de scherpe pen van Luther en heeft hij hem gewaarschuwd niet zo scherp te schrijven. “Ten aanzien van zijn [Luthers] innerlijk, waarover alleen God zeker kan oordelen, dacht ik, zoals het hoort, liever positief dan negatief... Omdat ik in zijn geschriften al spoedig onaangenaam getroffen werd door iets fanatieks en scherp, iets dat nauwelijks te rijmen was met de zachtmoedige geest van het evangelie, heb ik hem op het hart gedrukt om naar het voorbeeld van Christus en de apostelen, in alle zachtmoedigheid te onderwijzen wat tot de ware godsvrucht strekt.”⁵⁶

Erasmus beschouwde Luthers scherpe pen als een oorzaak van het conflict. In een brief aan Melancton, een belangrijke discipel van Luther, schrijft hij in 1520: “Zij die Luther waarden – en dat doen bijna alle fatsoenlijke mensen – hadden graag dat hij bepaalde dingen op een meer beschaafde en gematigde toon had geschreven. Maar dat advies komt nu te laat. Ik zie de zaak uitlopen op een oproer.”⁵⁷

Luther zelf wees elke schuld van oproer of oorlog van de hand.⁵⁸ Dat hij noch oproer, noch oorlog heeft gewild, is buiten kijf. Maar dit betekent wel dat hij niet heeft beseft wat een scherpe pen of tong kan aanrichten. Jakobus waarschuwt in zijn brief dat een tong (of pen) de wereld in brand kan zetten (Jak. 3: 1-12).

Zelfverzekerd

Walther prijst de bescheidenheid van Luther. Inderdaad kon hij zich bescheiden opstellen. Om een voorbeeld te geven. In een brief aan zijn overste Von Staupitz schrijft hij in februari 1519: “Ik smeed u, bid voor mij. Ik vertrouw erop dat de Heer uw hart met zorg voor mij vervult. Ik raak nu eenmaal zo gauw in allerlei gezelschap verzeild, ik word meegesleept, ik ben ontvankelijk voor eigenwaan, nalatigheid en andere ellendige dingen, nog afgezien van wat ik mij beroepshalve op de nek haal.”⁵⁹ Maar ook hier bemerken we dat Luther een dubbele natuur had. Als hij in 1520 van zijn veroordeling hoort, laat hij tegenover Rome zijn houding van deemoed varen en is hij

voortaan vol trots en zelfverzekerdheid. Hij schrijft aan zijn vriend Spalatin: “Het moet uit zijn met al dat vergeefs in acht nemen van een deemoedige houding, de vijanden van het evangelie maken er maar misbruik van.”⁶⁰

Om enkele voorbeelden van zijn trots te geven. Hij had zichzelf tot profeet uitgeroepen: “Ik ben de Duitse profeet.”⁶¹ “Ik ben een grote leraar geworden.”⁶² Toen katholieken er bezwaar tegen maakten dat hij in zijn vertaling van het Nieuwe Testament aan het woord ‘geloof’ het woord ‘*sola*’, alleen, toevoegde, antwoordde hij: “Luther wil het zo hebben en zegt dat hij een doctor boven alle doctors in het hele pausdom is.”⁶³

Deze trots hangt samen met een enorme zelfverzekerdheid. Dat hij zo zeker was van zichzelf kunnen we verklaren uit zijn identificatie met Christus. Hij was de mond van Christus. Hij wist zeker dat Christus aan zijn kant stond. Zo schrijft hij: “Ik ben er in ieder geval zeker van dat mijn woord niet van mij, maar Christus' woord is.”⁶⁴

Het gevolg van zijn trots en zelfverzekerdheid was dat hij voor niemand wilde buigen: “Wij zijn mateloos trots in God en we willen noch aan de engelen in de hemel, noch aan Petrus of Paulus, noch aan 100 keizers, noch aan 1000 pausen, noch aan de hele wereld ook maar één vingerbreed toegeven.”⁶⁵

De zekerheid van het geloof is een goede zaak. Maar zelfverzekerdheid heeft een schaduwzijde. Als een christen ervan overtuigd is dat hij zelf gelijk heeft en de ander eraan zit, ja zelfs van de duivel is, wordt een conflict onoplosbaar. Keizer Karel V, die diep onder het conflict tussen Luther en Rome leed, had de hoop dat dit door godsdienstgesprekken bijgelegd kon worden. Er vonden inderdaad in 1530 gesprekken plaats op de rijksdag van Augsburg, maar die hebben natuurlijk geen oplossing gebracht. Luther schreef aan Melancton, die op de rijksdag aanwezig was: “Ik geloof, beste Filippus, dat je nu genoeg ervaring hebt om te zien dat Belial (satan) op geen enkele wijze met Christus verenigd wordt (2 Kor. 6:15) en dat men met betrekking tot de leer ook geen enkele hoop op eendracht kan hebben. Ik heb daarover aan de vorsten

⁶⁰ Boendermaker, 166; WA Br 2, 137.

⁶¹ KA 4, 241; WA 30 III, 290.

⁶² KA 10, 215; WA Br. 5, 518v., nr. 1670.

⁶³ KA 5, 83; WA 30, 2, 636.

⁶⁴ KA 454; WA 8, 683.

⁶⁵ WA 40I, 181,14.

geschreven dat onze zaak niet kan dulden dat de keizer als rechter optreedt.”⁶⁶

Nadat er in de vorige eeuw een oecumenische beweging is ontstaan, is er nu pas in onze tijd een echte dialoog mogelijk geworden. De tijd is nu rijp voor eenheid en verzoening.

De andere kant van zijn karakter

Lang vermeldt een verhaal over Luther dat afkomstig is van een tijdgenoot en in diverse bronnen te vinden is. Het luidt als volgt: “Op een keer, in het koor te Erfurt, toen men het evangelie over de bezetene in Mattheus 17 las, is Luther op de grond gevallen en als een bezetene tekeer gegaan.”⁶⁷ Christiani voegt eraan toe: “Toen Luther nog in het klooster was, hadden zijn medebroeders de indruk dat hij iets aparts had wat kon duiden op een occulte band met de boze of op een epileptische ziekte.”⁶⁸

In onze tijd onderkennen wij dat ook een mens die “vroom en christelijk” is, zoals Erasmus Luther noemde, onder een zekere gebondenheid kan lijden. Dit zou een mogelijke verklaring kunnen bieden voor de problematische kant van zijn karakter: angsten, depressiviteit, de vele aanvechtingen, woedeaanvallen, spot en gescheld. Gebondenheid kan betekenen dat men zich niet vrij voelt. Luther voelde zich niet vrij. In 1519 schrijft hij in een brief aan Von Staupitz: “God leidt mij niet meer, nee, Hij sleurt en drijft mij voort. Ik ben geen heer meer over mijn eigen leven, ik wil rust, maar ik word steeds weer in alle gewoel betrokken.”⁶⁹ Omdat God niet zo met mensen omgaat, kunnen we aan de mogelijkheid denken dat Luther ook een andere macht in zijn leven kon ervaren. Ook in zijn gebed voelde hij zich niet vrij. Hij kon niet bidden zonder erbij te vloeken. Zelf schreef hij daarover: “Want ik kan niet bidden zonder erbij te vloeken. Wanneer ik moet zeggen: 'Uw naam worde geheiligd' dan moet ik daaraan toevoegen: 'Vervloekt, verdoemd, aangerand zij de naam van de papisten en allen die Uw naam lasteren'. Wanneer ik moet zeggen: 'Uw koninkrijk kome', moet ik daaraan toevoegen: 'Vervloekt, verdoemd, vernietigd zou het pausdom moeten zijn'... Waarlijk, zo bid ik alle dagen met mijn mond en met mijn

⁶⁶ KA 10, 211; WA Br. 5, 470, nr. 1642.

⁶⁷ Lang 33.

⁶⁸ Christiani, 274.

⁶⁹ Boendermaker, 139; KA 10, 56; Br.1, 344. nr. 152.

hart zonder onderbreking.”⁷⁰ Zijn haat tegen Rome was een obsessie die zijn hele leven beheerste. In zijn *Grote Galatencommentaar* leert hij dat men de paus met zijn goddeloze leer moet haten en in 1537 riep hij de vorsten op de paus te haten.⁷¹ Hij heeft een diepe haat tegen Rome gezaaid in de harten van de protestanten. In 1853 schrijft Westendorp aan ds. Kohlbrugge: “Het zoogenaamd protestantisme is magteloos, 't is alleen haat tegen de Roomschen.”⁷² Helaas is dit de realiteit geweest. Gelukkig is deze haat in onze tijd langzaam aan het verdwijnen.

Conflictdenken

Met Luthers karakter hangt samen een typisch denken in tegenstellingen: dit denken kunnen we zien als een uitvloeisel van zijn eigen zielenstrijd, van een worsteling tussen licht en duisternis. Wat in de katholieke traditie bij elkaar hoort en één geheel vormt – geloof en liefde, geloof en goede werken, wet en evangelie, schrift en traditie, genade en vrije wil – heeft hij gescheiden en er zelfs een conflict tussen geschapen als het om het heil van de mens gaat. Om een paar voorbeelden te geven van zijn antithetisch denken:

- Als Christus Verlosser is, kan Hij niet Wetgever en Rechter zijn; het één sluit het ander uit.
- Christus is het enige grote Licht, dus moet het menselijk verstand duisternis zijn.
- “Mijn leer is goddelijk en christelijk”, zei Luther. Daarom moest de leer van de paus die hem tegensprak, wel duivels en antichristelijk zijn. Zo heeft hij een levensgroot conflict geschapen tussen Rome en Reformatie.

Voor zijn conflictdenken beroept Luther zich op de Heilige Schrift. “De Schrift spreekt over Christus steeds in tegenstellingen die in een strijd verwickeld zijn (*per contentionem et antithesin*). Alles wat zonder de Geest van Christus is, valt ten prooi aan de satan, de goddeloosheid, de dwaling, de duisternis, de zonde, de dood en de goddelijke toorn.”⁷³ In zijn beroemde boek wijst Gerhard Ebeling dus terecht op Luthers denken in tegenstellingen. Hij schrijft daarover: “Luthers

⁷⁰ Geciteerd in Erikson, 273; WA 30, 3, 470.

⁷¹ GG 431, commentaar bij Gal. 4:6; Lang, 282.

⁷² Vlasblom, 136.

⁷³ WA 18, 782.

denken voltrekt zich steeds in een antithetische spanning, in heel verschillende polariteiten, maar die toch met elkaar in verbinding staan.”⁷⁴ Hij erkent wel dat je bij Luther een vijandig tegenover elkaar staan van de tegenstellingen vindt, maar hij zocht ook dan naar de innerlijke samenhang van die tegenstellingen.⁷⁵ Maar dat is een onmogelijke opgave. Voor Luther zelf is er sprake van een onverzoenbaar conflict, want er is een strijd gaande als tussen God en satan. Zo schrijft hij: “Het Woord Gods en de menselijke overlevering zijn met elkaar in een onverzoenlijke strijd verwickeld. God en satan strijden tegen elkaar.”⁷⁶ Ook heeft Luther een conflict gecreëerd tussen de wet en het evangelie. “Bijgevolg zijn wet en evangelie twee leringen die volledig tegenover elkaar staan.”⁷⁷ Daarom zegt hij ook: “Uit de wet nu, of uit de werken der wet te zijn, én uit het geloof te zijn, dat zijn twee zaken die geheel en al aan elkaar tegengesteld zijn, zoals satan en God tegenover elkaar staan.”⁷⁸ In het evangelie gaat het er alleen om wat de Heer voor de mens heeft gedaan. Wat de mens zelf doet maakt geen deel uit van het evangelie. De overtuiging dat de mens voor zijn zaligheid de wet moet onderhouden komt uit het rijk van de duivel. Hij heeft niet alleen de wet – als die wordt beschouwd als een onderdeel van het evangelie -, maar in dit geval zelfs de man van de wet, Mozes, gedemoniseerd. “Houd hier Mozes in alle opzichten voor verdacht als een ketter, een geëxcommuniceerde en veroordeelde, erger dan de papenduivel; luister daarom in het geheel niet naar hem.”⁷⁹ Zo is er voor hem bij het conflict Rome-Reformatie ook sprake van een strijd tussen satan en God, Belial en Christus.

Gewoonlijk wordt er niet aan gedacht dat er achter Luther's *sola's* een conflictdenken schuilgaat: '*sola fide*', alleen door het geloof, keert zich tegen de noodzaak van liefde en goede werken in het heilsplan; '*sola scriptura*', alleen de Schrift, keert zich tegen de traditie en het kerkelijk gezag; '*sola gratia*', alleen de genade, keert zich tegen de vrije wil en de

⁷⁴ Ebeling, 16.

⁷⁵ Ebeling 160 v.

⁷⁶ WA 18, 627.

⁷⁷ GG 231; commentaar bij Gal. 3:2.

⁷⁸ GG 284; commentaar bij Gal. 3:10.

⁷⁹ GG 415; commentaar bij Gal. 4:3.

eigen keuze van de mens. In het algemeen kunnen we stellen dat Luther een eigen bijdrage van de mens aan het heilsplan demoniseerde. De kern van zijn theologie luidt: God doet alles en de mens niets.⁸⁰ Geloof is voor hem een gave van God die buiten de mens omgaat.

Terwijl Rome een dubbele lijn kent, van God naar de mens én van de mens naar God, kent Luther één enkele lijn van God naar de mens, en daar hij meende dat Rome één enkele lijn kende van de mens naar God, heeft hij de leer van Rome scherp veroordeeld. Zolang wij als protestant uitgaan van de *sola's* als het fundament van de Reformatie, zal er dan ook een conflict met Rome blijven. De vraag is daarom hoe we in de oecumene met de *sola's* moeten omgaan. Dit komt ter sprake in hoofdstuk 9. Als we verzoening nastreven is het beter uit te gaan van ons gemeenschappelijk geloof in Jezus Christus. Dan kan de kloof worden overbrugd. We zullen in het slot zien hoe Luther ons daarbij verrassenderwijs kan inspireren.

Conclusie

We kunnen vaststellen dat Luther door nieuwe leringen, een scherpe pen en verzet tegen kerkelijk gezag verwickeld is geraakt in een conflict met Rome. Maar dit had per se nog niet hoeven te leiden tot een excommunicatie. De reactie van Rome is ook van fundamenteel belang geweest in de hele strijd. Erasmus was zo eerlijk te betuigen dat er van beide kanten fouten waren gemaakt: “Als de geleerden na onderling overleg de leiders van kerk en staat in vertrouwelijke stukken hadden geadviseerd over wat huns inziens de zuiverheid van de evangelische leer zou dienen, zou misschien ook ik zelf oprecht en naar beste vermogen raad hebben verschaft. Maar nu wordt zoiets belangrijks behandeld in schotschriften en wilde schreeuwpacten – kon het krankzinniger? Wat dit betreft zijn er volgens mij aan beide kanten fouten gemaakt en zijn beide partijen op een al te heethoofdige manier opgetreden.”⁸¹

In de volgende hoofdstukken zullen we nagaan hoe de strijd in de praktijk is ontbrand en zelfs zo is geëscaleerd dat de scheuring van de kerk er het gevolg van was.

⁸⁰ GG 63, commentaar bij Gal. 1: 11 en 12.

⁸¹ Trapman, 68.

4. DE STRIJD TEGEN DE AFLAATHANDEL

Verlangen naar reformatie

Wij kennen Luther als de unieke hervormer van de Kerk. Rome zou niet bereid zijn geweest om hervormingen door te zetten. Maar als we de katholieke bronnen raadplegen, krijgen we een wat genuanceerder beeld van de situatie in die tijd. Ook de katholieken erkenden dat er misstanden waren in de Kerk. Er was een algemeen verlangen naar reformatie en er werden ook de nodige stappen gedaan om hervormingen door te voeren. Zo schonk Paus Julius II (1503 - 1513) o.a. aandacht aan hervorming van het pauselijk hof en de Romeinse curie. Ook riep hij een hervormingsconcilie (1512 - 1517) bijeen. De beroemde generaal der Augustijnen, Aegidius van Viterbo, hield een openingsrede, waarin hij onder meer zei: "Wanneer was de godsdienst en ons geloof bij het volk meer veracht dan nu, meer een voorwerp van spot? Wanneer, o mijn God, was er een grotere scheuring in de Kerk? Het zijn stemmen van God, die u vermanen en bevelen een concilie te houden om de Kerk te zuiveren, de oorlog te beëindigen en de Bruid, van alle kanten belaagd, de vrede terug te geven... Het geeft weinig of wij veel akkers bezitten, maar wel of wij rechtvaardig, vroom en gaarne met hemelse zaken bezig zijn om, na zoveel onheil, zoveel schade, wederwaardigheden, naar Christus, de Koning, te luisteren, die Petrus en diens opvolgers op een concilie wijst als het enig geneesmiddel tegen de kwalen, de enige haven voor het schipbreuk lijdend scheepje, de enige weg om de Kerk van Christus te behouden". De hele vergadering was tot tranen toe bewogen.⁸² Paus Julius II stierf tijdens het concilie en werd opgevolgd door Leo X (1513 - 1521), de paus die Luther veroordeeld heeft. Volgens kardinaal De Jong was hij helaas niet tegen de moeilijke taak opgewassen om de noodzakelijke hervormingen door te voeren.⁸³ Dat neemt niet weg dat er een sterk verlangen naar reformatie was en ook de misbruiken bij de aflaathandel protest uitlokten. Reeds voor het optreden van Luther had Aegidius van Viterbo tegenover de paus verklaard: "Met niet minder bezorgdheid worden de kerkelijke

aangelegenheden van de aflaat behandeld, waartegen nu en dan met de grootste onvoorzichtigheid gezondigd wordt... zodat daardoor de waardigheid en het gezag worden aangetast en de mens ergernis wordt gegeven. Daarom moet aan de misbruiken paal en perk worden gesteld."⁸⁴

Ook Luthers leermeester Paltz trad al 14 jaar voordat Luther met zijn strijd begon, tegen de misbruiken op. Luthers optreden was dus niet iets ongehoords en werd aanvankelijk van verschillende kanten van harte begroet.

De aflaathandel van Tetzel

Om het optreden van Luther goed te verstaan, moeten we eerst weten hoe de officiële aflatenleer van Rome luidt. In de *Katechismus van de Katholieke Kerk* lezen we: "De aflaat is de kwijtschelding ten overstaan van God van tijdelijke straffen voor zonden die, wat de schuld betreft, reeds vergeven werden; de goed ingestelde gelovige kan deze kwijtschelding onder bepaalde welomschreven voorwaarden verwerven door toedoen van de kerk die als beheerster van de verlossing met gezag de schat der voldoeningen van Christus en de heiligen uitdeelt en toepast."⁸⁵ Ter verduidelijking kunnen we nog toevoegen dat volgens Rome, zoals de *Katechismus* verderop leert, "de zonde een dubbel gevolg heeft." De leer van Rome is complexer dan die van Luther en maakt een onderscheid tussen zondeschuld en zondestraf. De zondeschuld vraagt om de vergeving die God schenkt. Daartoe dient het sacrament van de biecht: de gelovige belijdt zijn zonden en heeft er berouw over; de priester geeft dan de absolutie in Jezus' naam, zodat men weer kan uitzien naar het eeuwige heil. Na de vergeving blijft er volgens Rome nog een tijdelijke zondestraf over die uitgeoefend moet worden. Men wijst op David: God vergaf diens zonde van overspel, maar heel zijn leven door heeft hij daarvoor geboet. Om boete te doen wordt na iedere biecht een penitentie opgegeven: men moet iets goeds doen om goed te maken wat men verkeerd heeft gedaan. Men kon in Luthers tijd bijvoorbeeld een geldelijke bijdrage geven voor de bouw van een basiliek,

⁸² Duijnste 1, 15.

⁸³ De Jong 2, 495.

⁸⁴ Duijnste I, 286.

⁸⁵ KKK 1471.

zoals de St. Pieter te Rome. Om dit te stimuleren wilde de paus aan allen die een geldsom voor dit doel wilden geven, een volle aflaat verlenen, waardoor alle straffen waren kwijtgescholden. Een aflaat verdienen betekent dus niet dat de gelovigen daardoor zeker zijn van hun eeuwige heil; slechts de tijdelijke straffen worden kwijtgescholden. Toch hebben we eeuwenlang gedacht dat Rome de mensen wijsmaakte dat ze hun heilszekerheid door een aflaat konden kopen. Waar is dit misverstand vandaan gekomen?

Mensen uit Wittenberg waren naar de aflaatkramer Tetzal, die in de buurt predikte, gaan luisteren en hadden ook aflaatbrieven gekocht. De verhalen van die mensen hadden Luther bezorgd gemaakt. In een brief aan zijn aartsbisschop Albrecht van Mainz, die hij op 31 oktober 1517 met de 95 stellingen toestuurt, laat hij, omdat hij Tetzal zelf niet heeft gehoord, ruimte voor de mogelijkheid dat de mensen zijn prediking verkeerd hebben geïnterpreteerd: "Ik wil niet klagen over de exclamaties van de aflaatpredikers die ik niet gehoord heb, maar ik betreur het zeer dat het volk er valse conclusies uit trekt en dat die door die predikers juist aangemoedigd en versterkt worden. Die ongelukkigen denken nu dat ze zeker zijn van het heil als ze de aflaatbrieven maar gekocht hebben en ook dat de zielen terstond uit het vagevuur ontsnappen zodra ze hun bijdrage in de geldkist geworpen hebben".⁸⁶ Later, in 1541, beschuldigt Luther Tetzal ervan dwaalleren verkondigd te hebben. Zo beweert hij dat Tetzal "genade voor geld verkocht", en leerde "dat de aflaatgenade de genade is, waardoor de mens met God wordt verzoend alsook dat berouw niet nodig is."⁸⁷ Deze beeldvorming is in het protestantisme blijven bestaan als dé leer van Rome. Maar als Tetzal dit werkelijk heeft gepredikt, is hij, ook in de ogen van Rome een dwaalgeest geweest. De vraag is dus wat Tetzal werkelijk geleerd heeft.

Dr. Nicolaas Paulus heeft een grondig onderzoek gedaan naar de leer van Tetzal en we kunnen in zijn boek het juiste antwoord vinden op onze vraag. Op 20 januari 1518 kwamen te Frankfurt aan de Oder 300 Dominicaner monniken bijeen, waar Tetzal tegen de 95 stellingen van Luther disputeerde. De Dominicanen sloeg zijn tegenovergestelde

thesen ook in het openbaar aan en wel aan de universiteit aldaar. Duidelijk en kort zet Tetzal de katholieke leer over de aflaten uiteen en verklaart dat deze de zonde niet wegnemen, maar alleen tijdelijke straffen die op de zonde volgen en wel alleen dan, wanneer de zonden met berouw gebiecht zijn. De aflaten versmadden niet de verdiensten van Christus, maar komen juist van Christus die door Zijn lijden voor ons voldaan heeft.⁸⁸ De vraag is dan waar de onterechte beschuldigingen van Luther aan het adres van Tetzal op gebaseerd waren. Welnu, Luther had in oktober 1517 een boekje in handen gekregen van het aartsbisdom met o.a. instructies voor aflaatpredikers. Daarin stonden dergelijke verkeerde ideeën genoemd. Vermoedelijk heeft hij later gemeend dat Tetzal hetzelfde gepredikt had.

Een deel van Luthers kritiek op Tetzal was wel terecht. Wat betreft de aflaat voor overledenen is Tetzal inderdaad over de schreef gegaan. Het couplet "Zo gauw het geld in de kist klinkt, springt de ziel uit het vagevuur" is inhoudelijk te vinden in Tetzels Frankfurter Stellingen. Hier volgde Tetzal de schoolmening van een paar obscure schrijvers die verder ging dan de officiële leer van Rome. Voor een ziel in het vagevuur is er geen toepassing krachtens de sleutelmacht (Matt. 16:19) meer; want het rechtsgezag van de paus is beperkt tot de gelovigen op aarde: hij kan een overledene niet van zijn strafschuld ontslaan. Hier komt nog bij dat Tetzal erop uit was veel geld bij elkaar te krijgen. De aflaathandel was geldklopperij geworden.

Tetzal was niet zo slecht als hij is afgeschilderd. Hij was een gevoelig mens en door de hele hetze - hij werd ook door katholieken onder vuur genomen, omdat ze in hem de oorzaak van het conflict zagen - kreeg hij een zenuwzinking en is hij reeds in 1519 gestorven. Maar we kunnen ook concluderen dat Luther wel degelijk een punt had om ten strijde te trekken tegen de aflaathandel.

Luthers optreden

Hiebsch schrijft terecht dat Luthers actie tegen de aflaat ingegeven is door pastorale bezorgdheid. Het ging hem om het zielenheil van de mensen. Het was niet zijn bedoeling de

⁸⁶ Boendermaker 65; KA 10, 27; WA Br. 1, 110-112, nr. 48.

⁸⁷ KA 2, 22-23; WA 51, 539.

⁸⁸ Paulus, *Johann Tetzal*, 1899; zie ook Duynstee 1, 65 en *Catholic Encyclopedia*: www.newadvent.org/14539.a.htm

kerk zelf aan te vallen en met Rome te breken. Pas door de strijd met Rome is zijn houding veranderd. Met betrekking tot de aflaten heeft hij een hele ontwikkeling doorgemaakt: van acceptatie tot volledige afwijzing.

Op 31 oktober 1516 sprak hij in een preek over de aflaat. Toen dacht hij nog katholiek over deze kwestie. Hij leerde bijvoorbeeld: "De aflaten zijn een gevolg van de verdiensten van Christus en zijn heiligen en moeten dus met alle eerbied worden aangenomen."⁸⁹ Op 24 februari 1517 uitte hij in een preek scherpere kritiek op de aflatenhandel. Daarover informeert Böhmer ons. "Het kwistige uitdelen van aflaten, zo klaagt Luther, heeft slechts ten gevolge dat het volk geen angst meer heeft voor straf. Men kan slechts heel weinig bemerken dat er van de aflaten een zegen uitgaat; het is eerder zo dat men zich tegen straffen verzekerd weet en de neiging heeft de zonde licht op te vatten. Ze worden wel daarom aflaat genoemd, omdat ze het zondigen toelaten. Hoogstens is bij mensen die een zwak geloof hebben, en zich door de straf gemakkelijk laten afschrikken boete te doen, zo'n kwijtschelding op z'n plaats. Bij de andere mensen heeft dit slechts ten gevolge dat ze helemaal niet tot de ware aflaat, d.w.z. de goddelijke vergeving van zonden, komen, dus nooit werkelijk tot Christus komen. O hoe groot zijn de gevaren van onze tijd!"⁹⁰ Böhmer concludeert dan dat Luthers kritiek zich niet richt - en dit is het verschil met de andere critici in zijn tijd - tegen de kwalijke uiterlijke bijverschijnselen, maar tegen de gevolgen van de aflaathandel die voor de ziel gevaarlijk zijn en daarmee tegen de religieuze motieven waaruit het instituut van de aflaat ontsprongen is: de vrees voor de straffen van het vagevuur en het verlangen naar garanties voor de zaligheid. Daarom kon Luther niet zwijgen.

De directe aanleiding om actie te ondernemen was volgens Böhmer dat hij in oktober 1517 - Tetzels was allang weer uit de buurt verdwenen - het hierboven vermelde boekje van het aartsbisdom met instructies over de aflaat in handen kreeg. Daar moest hij werkelijk wat tegen doen. Op 31 oktober spijkerde hij 95 stellingen op de deur van de slotkerk te Wittenberg vast. Ze waren bedoeld om een dispuut op gang te brengen.

⁸⁹ WA 1,65.

⁹⁰ *Der junge Luther*, 150.

Tegenwoordig wordt nog wel eens betwijfeld of Luther zijn beroemde daad wel echt heeft verricht. Maar wat Luther deed was in die tijd iets normaals: de deur van de kerk diende als een mededelingenbord voor de universiteit. Verder deed Tetzels Luther na door zijn eigen (= Tetzels) stellingen ook in het openbaar op te hangen. Dat wijst erop dat Luthers daad een historisch gebeuren is geweest. Tot grote teleurstelling van Luther kwam er niemand voor een dispuut opdagen. Maar hij liet het daarbij niet. Hij stuurde bovendien de stellingen, met een brief, naar zijn aartsbisschop Albrecht van Mainz, én naar wat vrienden. Die vertaalden en verspreidden de stellingen over Duitsland. Opeens was hij de grote held van Duitsland! Dat had hij niet verwacht.

Hij kreeg echter behalve bijval ook kritiek op zijn stellingen. Die tegenstand zou zelfs tot gevolg hebben dat er een heel proces op gang kwam waardoor de kerk uiteindelijk in tweeën zou splijten. De vraag is daarom wat de katholieken dan precies in zijn stellingen veroordeeld hebben. Als Luther alleen maar tegen de misstanden bij de aflaat had geprotesteerd, zou er nog geen conflict met Rome ontstaan zijn. Er was ook kritiek van anderen op de aflaathandel. Maar hij ging in zijn kritiek verder. Ook de aflatenleer als zodanig en nog meer ging op de schop en dat heeft problemen gegeven. Voor katholieken waren er in de stellingen drie probleemvelden: a) De aflatenleer

De waarde van de aflaten wordt sterk gerelativeerd. In zijn eerste, beroemde stelling verzet hij zich tegen de sacramentele boetedoening: "Als onze Heer en Meester Jezus Christus zegt: 'Doet boete' enz. (Matt. 4:17), heeft Hij gewild dat het hele leven van de gelovigen boete zou zijn". Hij gaat door in stelling 2: "Dit woord [nl. boete] kan niet slaan op de sacramentele boete d.i. de biecht en de genoegdoening, die door het ambt van priesters wordt voltrokken".

In wezen is voor hem de aflaat overbodig. "Iedere christen, die waarlijk berouw heeft, komt volkomen vergeving van straf en schuld toe, ook zonder aflaat" (stelling 36). Zijn '*sola fide*' -leer laat geen ruimte over voor boetedoeningen. In de *Resolutiones*, verklaringen bij de stellingen, schrijft hij: "We worden door het geloof gerechtvaardigd, door

het geloof verkrijgen wij ook vrede, niet door werken, boetedoeningen of biechten.”⁹¹

Het is begrijpelijk dat Tetzl als aflaatkramer zich stoorde aan Luthers kritiek en daartegen ging ageren.

b) Het pauselijk gezag

Ook het pauselijk gezag wordt, zo komt het in ieder geval over, in sommige stellingen ingeperkt: ”De paus kan geen schuld vergeven dan in zoverre hij verklaart en bevestigt dat ze door God vergeven is” (stelling 6). “Derhalve dwalen de aflatenpredikers, die zeggen dat door de pauselijke aflaten de mens van alle straf verlost is en behouden wordt” (stelling 21).

Hij laat zich zelfs spottend uit over de paus. “Waarom bouwt de paus, wiens rijkdommen groter zijn dan van de rijkste Croesus, niet liever van zijn eigen geld de St. Pieterskerk dan van het geld van zijn arme gelovigen” (stelling 86). Katholieken hadden de indruk dat Luther het kerkelijk gezag aanviel. Zijn aartsbisschop Albrecht van Mainz raadde hem aan dit niet langer te doen; als hij ermee doorging, zou hij in moeilijkheden geraken. Ook Erasmus waarschuwde hem.

c) Het nieuwe geloofsbegrip

Kardinaal Cajetan maakte bezwaar tegen Luthers nieuwe visie op de rechtvaardiging door het geloof alleen. In de stellingen zelf is die leer nog niet duidelijk te ontwaren, maar wel in de *Resolutiones* bij stelling 7. We zullen in het volgende hoofdstuk hier nader op ingaan.

Wij vierden 31 oktober als de grote Hervormingsdag. Maar Luther zelf had er spijt van dat hij de stellingen uitgebracht had, toen ze verspreid werden en commotie veroorzaakten. Hij schrijft aan zijn vriend Scheurl op 5 maart 1518: “Ik was niet van plan de stellingen publiek te maken en wilde dat helemaal niet. Ik wilde alleen maar met een paar mensen hier erover confereren - als men ze afwees, zou ik ze laten vervallen; accepteerde men ze, dan zou ik ze uitgeven. Maar nu zijn ze tegen mijn verwachting in gedrukt en vertaald, zodat ik er spijt van heb dat ik ze heb uitgebracht.”⁹²

We kennen Luther als de succesvolle reformator. Maar als we ons hierop fixeren, hebben we geen oog voor de tragische kant van zijn leven. Tegen zijn wil in raakte hij

verwikkeld in een hevige strijd. Zijn verdere leven heeft in het teken gestaan van de strijd, niet alleen tegen Rome, maar ook tegen medeprotestanten die afwijkende ideeën hadden. Hij heeft de strijd niet gewild, maar toen de strijd begonnen was, kon hij er niet mee stoppen. Hij voelde zich door een dwingende kracht voortgedreven. Ook Rome ging door met de strijd en reageerde steeds heftiger. Het gevolg van dit alles was de scheuring van de kerk. Dit is de meest tragische gebeurtenis uit de hele kerkgeschiedenis. Hoe heeft het zover kunnen komen?

⁹¹ KA 2, 49; WA 1, 544.

⁹² Boendermaker 89; KA 10, 37; WA Br. 1, 149 v.

5. LUTHERS VEROORDELING

Over de veroordeling van Luther door Rome lezen we in het boek van Hiebsch e.a.: “Luther en Calvijn hebben de vernieuwingsbeweging binnen de kerk ontketend. Het ging hen niet om een nieuwe kerk, maar om de vernieuwing van de nog ongedeelde christelijke kerk. Zij wilden geen schisma, de hervorming gold de hele kerk. Hoe kwam het dan toch tot een scheur met Rome? Die breuk met Rome werd niet veroorzaakt door Luther op 31 oktober 1517. Het is de paus die Luther met de banvloek trof en uit de kerk zette. In 1520 werd Luther de pauselijke bul toegezonden, die buiten de stadspoort in Wittenberg werd verbrand. Dat is het feitelijke geboorte-uur van de reformatie, toen deze door Rome werd vervloekt.”⁹³ Dit is de gangbare beeldvorming: de agressie kwam uitsluitend van de kant van Rome, dat ‘de reformatie’ heeft vervloekt en veroordeeld. In dit hoofdstuk zullen we onderzoeken of deze beeldvorming correct is en in hoeverre deze nuancering behoeft. Dat is van belang voor de oecumene.

Hoe het proces tegen Luther begon

Luther had zijn 95 stellingen met een brief naar zijn aartsbisschop Albrecht van Mainz gestuurd. Deze had voor zijn bisschopsambt betaald en had geld nodig. Daarom ontving hij ook een deel van het aflatengeld. Hij zal dus bepaald niet blij geweest zijn met Luthers actie tegen de aflatenhandel. Hij (= Albrecht) bewandelde wel een correcte weg door zijn Raad te Halle en de universiteit aldaar om een oordeel te vragen over de 95 stellingen. Olivier schrijft: “Begin december 1517 was Albrecht in het bezit van het rapport dat de magisters van zijn theologische faculteit hadden opgesteld. Ze wreven Luther hoofdzakelijk een zekere bestrijding van de pauselijke macht aan. De doctor uit Wittenberg beperkte de bevoegdheid van de opperherder inzake het verlenen van aflaten, wat in strijd was met het dogma van het primaatschap. Voor een man van nog geen dertig jaar die aan de top stond van de kerkelijke hiërarchie in Duitsland was de verleiding groot om aan Rome zijn kwaliteiten te tonen. Albrecht had de vinger gelegd op wat een ketterij kon lijken.

Zijn waakzaamheid was niet in gebreke gebleven. Zelf niet in staat tot een leerstellige interventie kreeg hij het idee de Heilige Stoel te benaderen. Hij schreef aan de paus dat de 'heilige zaak' van de aflaten was aangevochten door een monnik wiens geschriften, die in zijn bezit waren, hij bijsloot. De doctoren van de universiteit van Mainz hadden hierin een begin van ketterij ontdekt. Het leek echter niet nodig een canonieke veroordeling te overwegen. Misschien een monitum [waarschuwing].”⁹⁴ Albrecht was dus uit op een waarschuwing en niet op een veroordeling. Ook paus Leo X was aanvankelijk niet van plan om Luther te veroordelen; hij hoopte de zaak in der minne te kunnen schikken. Hij gaf opdracht aan pater Gabriël della Volte, de toenmalige generaal van de Augustijner orde, om door geleerde en rechtschapen mannen invloed op Luther uit te oefenen en hem van zijn van Rome afwijkende meningen af te brengen. Zou men daarmee te lang wachten, dan kon uit deze vonk een brand ontstaan, die misschien niet meer geblust kon worden. Dit plan is echter op niets uitgelopen.

Misschien was 'de zaak Luther' nog wel met een sisser afgelopen, ware het niet dat Tetzl c.s. hem ook in Rome hebben aangegeven vanwege ketterij. Toen is het proces tegen Luther werkelijk op gang gekomen.

Cajetanus

Paus Leo X heeft Luther uitgenodigd - in totaal wel drie keer - om naar Rome te komen, in de hoop op verzoening. Maar Luther wilde en durfde niet naar Rome toe te gaan. Toen heeft de paus erin toegestemd dat hij door kardinaal Cajetanus in Duitsland verhoord zou worden. Dat gebeurde in oktober 1518 te Augsburg. Cajetanus wilde dat Luther twee uitspraken zou herroepen. De ene betrof de schatten van de kerk. Had Luther in 1516 nog gepredikt dat de aflaten het gevolg zijn van de verdiensten van Christus en zijn heiligen, in zijn stellingen rekent hij met de katholieke leer af: “De schatten der kerk, waaruit de paus de aflaten geeft, zijn niet de verdiensten van Christus en de heiligen” (stelling 58).

⁹³ Hiebsch, 261.

⁹⁴ Olivier, 31.

De andere uitspraak waarover Cajetanus viel, ging over Luthers nieuwe geloofsbegrip: niet het sacrament rechtvaardigt, maar het geloof in het sacrament rechtvaardigt. Deze leer vond Cajetanus in de *Resolutiones* bij stelling 7, waar het gaat over het sacrament van de biecht. Luther schrijft daar o.a.: “Christus is onze vrede, maar slechts in het geloof. Wie dit woord (Matt. 16:18,19) niet wil geloven, kan dan duizenden keren door de paus zelf worden vrijgesproken en aan de hele wereld biechten, maar hij zal toch nooit rust vinden... Petrus spreekt niet eerder dan Christus vrij, maar hij verkondigt slechts de vrijspraak en verwijst ernaar. Wie daaraan met vast vertrouwen gelooft, verkrijgt vrede en vergeving bij God, niet als een objectief iets, maar door de zekerheid van het geloof.”⁹⁵

Maar Luther wilde deze uitspraken niet herroepen; integendeel, hij wilde Cajetanus van zijn gelijk overtuigen en gaf daartoe een nadere schriftelijke uitleg van zijn geloofsbegrip aan de hand van Bijbelteksten. Cajetanus liet zich hierdoor niet overtuigen, maar omdat hij zich in deze materie niet zo thuis voelde, hoefde Luther alleen maar zijn uitspraak over de schatten van de kerk te herroepen.

Omdat Cajetanus een welwillende houding aannam, verzocht Staupitz, die ook in Augsburg was, Luther dringend om hier gehoor aan te geven. Maar deze wilde nog geen lettergreep herroepen. Eind 1518 schrijft hij dat “men hem wilde verleiden tot het verloochenen van zijn geloof in Christus.”⁹⁶ En in mei 1519 schrijft hij weer in een brief dat “Cajetanus hem heeft willen overhalen tot afval van het christelijk geloof.”⁹⁷

Men mag natuurlijk Jezus Christus niet verloochenen. In zo'n geval mag men niet herroepen. Maar er is geen sprake van geweest dat hij Christus moest verloochenen. Cajetanus geloofde net als Luther in Christus als zijn Verlosser en Zaligmaker. Dat Luther dit toch beweerde, is als volgt te verklaren. Hij was zeker van zijn gelijk. Hij was de mond van Christus en verkondigde het ware evangelische geloof. Als hij maar iets van zijn eigen leer moest herroepen, stond dat voor hem gelijk aan de verloochening van Christus en zijn evangelie.

⁹⁵ KA 2, 44 - 46; WA 1, 541 – 542.

⁹⁶ WA 2, 39, 27.

⁹⁷ WA Br. 1, 402, 37.

Zo werd het conflict niet opgelost. Na het verhoor vluchtte Luther ijlings uit Augsburg omdat hij bang was voor zijn hachje. Cajetanus was diep gekwetst door Luthers handelwijze en dit kan ook een reden zijn dat hij in Rome heeft meegewerkt aan die veroordeling van Luther.

De bandreigingsbul

De paus stelde voor ‘de zaak Luther’ een commissie in, die eerst onder leiding stond van Cajetanus; na aankomst in Rome heeft dr. Eck, een Dominicaan die Luther haatte en hem per se veroordeeld wilde hebben, een toonaangevende rol gespeeld in het proces. Men krijgt de indruk dat Leo X zelf niet gebrand was op een veroordeling, maar dat hij opgejut was door enkele fanatieke Dominicanen zoals Prierias en vooral dr. Eck. Over de banbul oordeelde Joh. Faber, een Dominicaan uit die tijd, die ook kritiek had op de aflaten, als volgt: “Deze (banbul) ademde in zijn scherpte veel meer de haat die een paar monniken persoonlijk Luther toedroegen dan de milde en wijze gezindheid van Leo X.”⁹⁸ Op 15 juni 1520 was het zover. Op die dag vaardigde Leo X de bul *Exsurge Domine* uit, die 41 stellingen van Luther veroordeelde en hem met de ban bedreigde, als hij niet binnen 60 dagen herriep. De 41 veroordeelde uitspraken van Luther zijn lukraak uit zijn geschriften geplukt en niet altijd begrijpelijk. Bovendien wordt er geen enkele uitleg aan toegevoegd waarom ze verwerpelijk zijn. Luther was er toch op gesteld om weerlegd te worden op grond van de Heilige Schrift. Om een indruk te geven zullen we hieronder een tiental veroordeelde uitspraken vermelden, die ook in het boek van Olivier geciteerd worden.

5. De leer volgens welke de boete uit drie delen bestaat (berouw, belijdenis en voldoening) steunt noch op de Schrift, noch op de heilige leraren uit de christelijke oudheid.
15. Ter communie gaan louter en alleen omdat men heeft gebiecht, zich van geen doodzonde bewust is en zich op de communie heeft voorbereid, is een grote dwaling; dan eet en drinkt men tot zijn eigen veroordeling. Men moet integendeel geloven en erop vertrouwen dat men daar genade verkrijgt: alleen dit geloof maakt zuiver en waardig.

⁹⁸ *Luther in ökumenischer Sicht*, 19.

17. De schatten van de kerk waaraan de paus de aflaten ontleent, zijn niet de verdiensten van Christus en de heiligen.

18. De aflaten zijn een vrome manier om de gelovigen te bedriegen en hen te ontslaan van het verrichten van goede werken; ze kunnen hun nut hebben, maar zijn niet onmisbaar.

24. Men moet de christenen leren de excommunicatie meer te beminnen dan te vrezen.

25. De Pontifex Romanus, opvolger van Petrus, is niet als plaatsbekleder van Christus over alle kerken van de gehele wereld aangesteld: de keuze van Petrus door Christus had deze betekenis niet.

30. Sommige artikelen van Jan Hus die op het concilie van Constanz werden veroordeeld, zijn zeer christelijk, zeer evangelisch en zeer juist zodat de universele kerk ze niet kan verwerpen.

31. De rechtvaardige zondigt bij elk goed werk.

36. Na de zonde (van Adam) is de term 'vrije wil' een loos woord; en zolang hij doet wat in hem is, begaat hij doodzonde.

37. Het bestaan van het vagevuur valt uit de canonieke boeken van de Heilige Schrift niet te bewijzen.

Luther beweert in een brief aan zijn vriend Spalatin, gedateerd 11 oktober 1520, dat in de bul Christus Zelf verdoemd wordt.⁹⁹ Dit concludeerde hij vooral uit de veroordeling van stelling 10, waarin Luther de noodzaak van geloof bij de absolutie benadrukt. Maar nergens wordt zijn geloof in Jezus Christus veroordeeld, of zijn leer over de rechtvaardiging door het geloof. Ook wordt er geen stelling genomen tegen de hervormingen die hij nastreefde aan de universiteit te Wittenberg of tegen het protest dat hij liet klinken tegen de misstanden bij de aflaathandel. Rome keurt niet zonder meer iedere hervormingsbeweging af. Zo heeft de vernieuwingsbeweging van Franciscus van Assisi een plek gekregen in de kerk.

Wel worden er in de bul een aantal ideeën van Luther, zoals de loochening van alle vrije wil veroordeeld, omdat ze voor Rome in strijd zijn met de katholieke traditie. Ook is er geen enkele vervloeking te bespeuren; de bul is op verzoening gericht. Na de veroordeling van de 41 stellingen gaat de paus namelijk als volgt verder: "Goede God, wat hebben wij nagelaten, wat gedaan of verzuimd uit

vaderlijke liefde, om hem uit zulke dwaling te verlossen, nadat wij hem geroepen hebben, om met mildheid tot hem te spreken; wij hebben hem vermaand hetzij door legaten, hetzij door brieven, opdat hij de dwaling vaarwel zou zeggen of zonder vrees onder vrijgeleide, ja zelfs met het nodige reisgeld tot ons zou komen. Indien hij gekomen was, zou hij zeker naar ons geluisterd hebben en zijn dwalingen hebben ingezien; wij zouden klaarder dan het zonnelicht hem onderwezen hebben, dat de heiligste pausen, onze voorgangers, in hun leerstellingen, welke hij aanrandt, nooit gedwaald hebben, omdat, zoals de profeet zegt, in Gilead noch de zalf, noch de arts ontbreekt (Jer. 8:22). In plaats daarvan heeft Luther het gewaagd aan een concilie te appelleren, wat door Pius II en Julius II verboden is en gestraft wordt als ketterij. Toch wil de paus in naam van Gods barmhartigheid de hand der verzoening reiken, als hij als een verloren zoon in de schoot der kerk wil terugkeren; dan zal hij hem in zijn vaderarmen ontvangen. Tot die terugkeer nodigt de paus hem en zijn aanhangers uit en dat doet hij in naam der goddelijke barmhartigheid en bij het kostbaar bloed van Jezus Christus."¹⁰⁰

Paus Leo X leefde in de verwachting dat Luther zou willen herroepen, maar Luther wilde helemaal niets herroepen. Toen heeft de paus op 3 januari 1521 Luther in een bul geëxcommuniceerd. In deze bul is er wel sprake van de term *anathema*. We moeten hierbij bedenken dat het niet een persoonlijke vervloeking betreft en dat men niet de bedoeling heeft mensen naar de hel te verwensen, het gaat om uitsluiting uit de kerkelijke gemeenschap. Met de dood is de ban opgeheven.

Een katholieke theoloog wees me erop dat bij een excommunicatie de band met de kerk gaat sluimeren en dus niet volledig wordt doorgesneden of beëindigd. De kerk is te vergelijken met een familie of gezin: als een vader zijn kind straft, dan blijft dat toch zijn kind en blijft de familieband gewoon in tact. De band kan ook weer worden hersteld.

Het concilie van Trente

Luther had zich beroepen op een *vrij* concilie waarvan de paus niet het hoofd was en waar iedereen zijn zegje kon doen. Daar hoopte hij te zegevieren. Maar zo'n *vrij* concilie werd

⁹⁹ KA 10, 79; WA Br, 2, 195. nr. 341.

¹⁰⁰ geciteerd in Duijnste 1, 354.

door Rome als een ketterij verstaan. Het concilie van Trente werd dan ook bijeengeroepen door paus Paulus III. Eén jaar voor de dood van Luther, op 13 december 1545, werd het concilie plechtig geopend. Luther had beweerd dat Rome niet wilde hervormen, maar dat is niet waar gebleken. Trente is een belangrijk hervormingsconcilie geweest. Zo heeft men de aflaathandel - de aflaten bleven verder wel gehandhaafd - afgeschaft. Rome heeft wel degelijk naar Luther geluisterd.

Ook deed men waar Luther om had gevraagd: men weerlegde bepaalde aspecten van zijn leer over de rechtvaardiging door het geloof alleen aan de hand van Bijbelteksten. In de 6e zitting (13 jan. 1547) - dus na de dood van Luther - werd het bekende decreet over de rechtvaardiging afgekondigd. De tekst was niet uit de losse pols geschreven: er was gedurende 7 maanden in 105 vergaderingen over beraadslaagd. Alvorens de leerverschillen aan te geven, zullen we eerst de overeenkomsten tussen de leer van Luther en Rome nader bekijken.

In hoofdstuk 1 van het decreet wordt uiteengezet dat de natuur en de wet mensen niet kunnen rechtvaardigen: "In de eerste plaats verklaart de heilige synode dat voor het juiste en eerlijke verstaan van de leer over de rechtvaardiging ieder moet erkennen en belijden dat alle mensen in de zondeval van Adam hun onschuld verloren hebben (Rom. 5:12, 1 Kor. 15:22), onrein geworden zijn (Jes. 64:6) en zoals de apostel zegt, naar de natuur zonen des toorns (Ef. 2:3) zijn. Zoals zij (de synode) in de leer over de erfzonde verklaard heeft, waren zij zozeer slaven van de zonde (Rom. 6:20) en in de macht van satan en de dood, dat niet slechts de heidenen door natuurlijke kracht, maar ook niet de joden door de letter van de wet van Mozes zich daaruit konden bevrijden of verheffen."¹⁰¹

In hoofdstuk 7 wordt de grote 'ontdekking' van Luther bevestigd: "De enige formele oorzaak van de rechtvaardiging is tenslotte de gerechtigheid Gods, niet die waardoor Hij zelf rechtvaardig is, maar waardoor Hij ons rechtvaardig maakt."

In hoofdstuk 8 wordt de rechtvaardiging van de goddeloze door het geloof, uit genade, beleden: "Wanneer de apostel zegt dat de mens door het geloof en om niet (Rom. 3:22,24)

gerechtvaardigd wordt, zijn deze woorden zo te verstaan, zoals de katholieke Kerk steeds heeft beleden: 'Wij worden door het geloof gerechtvaardigd', dat betekent dat het geloof het begin, fundament en wortel is van alle rechtvaardiging, anders kan niemand God behagen (Hebr. 11:6) en tot gemeenschap met zijn kinderen komen. Wij worden om niet gerechtvaardigd: dat betekent dat door niets van datgene dat aan de rechtvaardiging voorafgaat, hetzij geloof, hetzij werken, die genade van de rechtvaardiging wordt verdiend. Indien het nu door genade is, dan is het niet meer uit werken, anders (zoals de apostel ook zegt) is de genade geen genade meer (Rom. 11:6)."

Ook in dit decreet is het hart van de Reformatie niet veroordeeld. Wel was er van de kant van Rome bezwaar tegen bepaalde leringen van Luther die niet overeenkwamen met de katholieke traditie zoals de loochening van alle vrije wil en alle medewerking van de mens aan het heilsplan, en zijn leer van het '*sola fide*'. Tegenover Luther benadrukte Rome de heiligmakende genade waardoor de mens niet alleen rechtvaardig verklaard wordt, zoals Luther leerde, maar ook rechtvaardig gemaakt wordt zodat de mens, met behulp van de genade, goede werken kan verrichten die ook, dankzij Christus' genade, verdienstelijke waarde hebben. Dat Rome het hart van het evangelie niet heeft vervloekt is goed nieuws. Want dan kunnen we weer één worden. Zoals reeds gemeld is er in 1999 tussen Lutheranen en Rome een overeenkomst gesloten inzake de rechtvaardiging door het geloof door samen naar de Schrift te luisteren.

Deze overeenkomst betekent dat, hoewel er nog verschillen zijn, deze niet meer kerkscheidend zijn. Hiermee zijn de *anathema*'s van Trente, die de protestanten zoveel pijn hebben gedaan, in feite opgeheven. We kunnen ze dan vergeven en vergeten.

¹⁰¹ de hele tekst van decreet is te vinden op www.ontmoeting-en-verzoening.nl .

6. DE RIJKSDAG TE WORMS

Het was de bedoeling dat keizer Karel V de excommunicatie zou bekrachtigen met de rijksban. Toch heeft hij in 1521 Luther nog verzocht om naar de rijksdag te Worms te komen voor een verhoor. Aangespoord door de keurvorst Frederik de Wijze, die Luther steunde, schreef Karel V op 6 maart 1521 een vriendelijke brief aan Luther om hem uit te nodigen. De jonge keizer wilde Luther niet veroordelen zonder hem gehoord te hebben en hoopte op een vreedzame oplossing, want hij was ten zeerste bekommerd om de eenheid van de kerk en zijn rijk.

We weten maar weinig van de beroemde rijksdag af. In het boek van Hiebsch lezen we: "In de zitting van 18 april 1521 verklaarde Luther eerst in het Duits, dan in het Latijn, dat hij in zijn overtuiging zou volharden en eindigde met de woorden 'Gott helf mir, amen.' Luther werd hierop als ketter veroordeeld en op 26 mei 1521 door het *Wormser Edikt* vogelvrij ('Reichsacht') verklaard."¹⁰² Maar er is meer gebeurd op de rijksdag. De boeken van Böhmer, Kolde en Duijnstee, die veel van Kolde heeft overgenomen, geven ons nadere informatie. Laten we de feiten op een rijtje zetten.

Wat aan het verhoor van Luther voorafging

Op 13 februari 1521, dus lang voordat Luther in Worms aankwam, hield de pauselijke gezant, Aleander, in de Rijksdag een redevoering om voor Luther te waarschuwen. Hij vond Luther gevaarlijk omdat er zoveel oproer was ontstaan. "En wat heeft deze Luther al niet gedaan! Zelfs bij de Turken en heidenen is de mare van zijn nieuwe leer doorgedrongen. En hoe zachtmoedig en vriendelijk heeft de paus als een goede herder getracht, hem op de rechte weg terug te brengen. Toen alles tevergeefs was, heeft hij hem door een bul veroordeeld... Hij toch heeft het gewaagd het concilie van Constanz, waar ook keizer Sigismund aanwezig was, een duivelspoel te noemen. Ondanks dat hangen velen hem aan, omdat hij zich op de bijbel beroept; maar dat is juist de manier der kettters, nl. zulk een leer door de Heilige Schrift te bevestigen welke ze anders uitleggen dan de kerk. Ook de duivel

heeft de Heilige Schrift in zijn mond, zoals men dat lezen kan in het evangelie.... Tenslotte willen enigen Luther naar Worms ontbieden, om oproer te voorkomen en hem te horen. Waarom ging hij niet naar de paus, die hem een vrijgeleide aanbood? Hij wil zich niet laten onderrichten en beroept zich slechts op een concilie, alleen om zich te sterken in zijn onwil en oproerige onderneming, hij die openlijk gezegd heeft dat het concilie van Constanz Jan Hus en Hieronymus van Praag onrecht heeft aangedaan. Het is nu de zaak van de keizer, de keurvorsten, de wereldlijke en geestelijke standen om de smaad die hun voorvaderen is aangedaan te wreken. Als Luther de concilies niet erkent, wie zal dan rechter zijn? Op grond hiervan is het dringend noodzakelijk een verdere verbreiding van de ketterij te voorkomen en daarom het voorstel een algemeen edict voor heel het volk uit te vaardigen met het bevel, Luthers boeken te verbranden en te verbieden ze te drukken, te kopen of te verkopen."¹⁰³

Zijn rede maakte een diepe indruk op de aanwezigen. Maar Aleander moest ook ervaren, dat velen hem dit niet in dank afnamen. Op straat werd hij door het volk lastig gevallen en zelfs met de dood bedreigd. Luther werd daarentegen geprezen als een nieuwe Mozes en een tweede Paulus. Men beeldde hem af met een aureool om en een duif boven het hoofd, als het zinnebeeld van de Heilige Geest.

De keizer stelde als reactie op de redevoering inderdaad een edict op waarover zeven dagen lang werd beraadslaagd door vorsten en keurvorsten. Er was zoveel onenigheid over dat twee keurvorsten bijna in een handgemeen raakten.

Ten slotte deelde men de keizer mede dat er een grote beroering kon ontstaan in Duitsland en dat men alles wilde doen wat in het belang van de kerk en het rijk zou zijn. Men meende dat men Luther met een vrijgeleide moest laten komen, maar niet om met hem te disputeren, maar hem te ondervragen.

Ook de biechtvader van keizer Karel, Johan Glapion, werd nog geraadpleegd. Deze ging ijverig de boeken van Luther lezen om een

¹⁰² Hiebsch, 101 v.

¹⁰³ Duijnstee, 2, 64 vv.

oordeel te kunnen vellen. Hij vond ook dat er hervormingen nodig waren en beschouwde Luther als een gesel Gods. Uit menig geschrift kon de kerk vele en goede lessen trekken, maar hij had toch ook ketterijen gevonden. Zijn boek *Over de Babylonische gevangenschap* had hem diep getroffen. Hij had bij het lezen het gevoel gekregen alsof hij van top tot teen werd geseseld, zo erg waren de aanklachten van Luther. Glapion gaf de artikelen met name aan, die Luther zou moeten herroepen, om vervolgens mee te werken aan de kerkelijke hervorming. Zijn standpunt was dus genuanceerd: niet alle boeken van Luther waren verkeerd.

Hoe zat het met Luther zelf? Als reactie hierop schreef hij op 19 maart aan Frederik de Wijze: "Ik ben bereid de roomse kerk in alle nederigheid te eren en alleen vast te houden aan God en zijn Woord; daarom ben ik bereid te herroepen die stellingen, welke als dwaling bewezen worden." Vijf dagen later echter schreef hij aan een vriend het volgende: "In Worms is men bezig mij vele stellingen te laten herroepen; mijn herroepen zal daarin bestaan: de paus heb ik vroeger Christus' stedehouder genoemd, nu herroep ik het en zeg: de paus is een vijand van Christus en de apostel van de duivel."¹⁰⁴ Het was dan ook te verwachten dat Luther niets zou willen herroepen.

Het verhoor op de rijksdag

Op 16 april kwam Luther in Worms aan. Nauwelijks had dit bericht zich door de stad verspreid of alles liep uit om de hervormer te zien. Een groot deel van het volk ontving hem met uitbundige geestdrift. Volgens Kolde werd hij door 2000 mensen in de stad begeleid: zijn intocht was een ware triomftocht. Op 17 april verscheen hij voor de rijksdag. Johann von Ecken, de officiaal van het aartsbisdom van Trier - hij was verantwoordelijk voor de kerkelijke rechtspraak - had de leiding tijdens het verhoor op de rijksdag en vroeg Luther of hij zijn geschriften wilde handhaven of herroepen. Luther vroeg om bedenktijd. De keizer beraadslaagde met zijn raadslieden en deelde daarna mee dat hem één dag werd geschonken. De volgende dag meldde Luther dat hij zijn boeken niet kon herroepen en zei daarna: "Daarom bid ik ter wille van de goddelijke

¹⁰⁴ Duijnstee, 2, 69.

barmhartigheid uwe Majesteit en de allerdoorluchtigste vorsten of wie ook, hier getuigenis af te leggen, mijn dwalingen door profetische of evangelische boeken te weerleggen. Word ik overtuigd, dan ben ik bereid, de dwalingen te herroepen en zal ik de eerste zijn, mijn boeken in het vuur te werpen."¹⁰⁵

Nadat Luther zijn redevoering had voltooid, nam Von Ecken het woord. Hij zei dat Luther niets nieuws te berde had gebracht. Het ging volgens hem om dwalingen die reeds op het concilie van Constanz waren weerlegd en veroordeeld. Toen had Hus het verwijt gekregen dat hij alleen het gezag van de Schrift erkende en niet dat der concilies, en dat hij de Schrift naar eigen goeddunken uitlegde. Daarover hoefde dus niet meer gediscussieerd te worden. Als Luther de veroordeelde stellingen wilde herroepen, dan zouden de overige boeken niet worden verbrand. Daarop gaf Luther, nadat hij eerst Rome van tirannie had beschuldigd, zijn beroemde antwoord: "Het moet zo zijn dat ik door de woorden der Heilige Schrift overwonnen word of door algemeen erkende bewijzen (want ik geloof noch de paus noch het concilie van Constanz alleen, omdat het duidelijk is, dat zij meerdere malen gedwaald en tegen zich zelf getuigd hebben); ik word alleen overwonnen door teksten uit de Heilige Schrift, welke ik heb aangehaald; ik ben in geweten gebonden door het Woord Gods; daarom mag en wil ik niets herroepen, omdat tegen het geweten handelen bezwaarlijk, rampzalig en gevaarlijk is. God helpe mij. Amen."¹⁰⁶

Von Ecken vroeg nog eens of hij werkelijk meende dat het concilie dwalen kan? Luther antwoordde: "Het concilie van Constanz heeft vele uitspraken niet met duidelijke teksten gestaafd; de Heilige Schrift dwingt mij dus te verklaren, dat dit concilie gedwaald heeft."¹⁰⁷ De keizer was verontwaardigd door zijn woorden en brak een verdere onderhandeling af. Luther verliet onder groot tumult de zaal. Wat dus wrevel verwekte, was niet zozeer zijn leer van geloof en genade, maar het feit dat hij de concilies minachtte en zijn eigen leringen als de enige ware poneerde. "Deze monnik", zo riep de keizer uit, "is in strijd met heel de christenheid, alsof deze steeds gedwaald zou hebben." Dit werd als beledigend ervaren. Hij

¹⁰⁵ Duijnstee, 2, 84.

¹⁰⁶ Duijnstee, 2, 85.

¹⁰⁷ Duijnstee, 2, 86.

wilde Luther niet meer aanhoren en wilde hem met een vrijgeleide wegsturen.

Toch nog onderhandelingen

De Luthersgezinden vroegen toch de keizer nog om uitstel, om Luther nog eens door een commissie te laten verhoren. Keizer Karel stemde hierin toe en gaf nog drie dagen bedenktijd.

Op 24 april kwam een commissie bijeen onder leiding van de aartsbisschop van Trier, Richard von Greiffenklau. Een zekere Vehus, de kanselier van de markgraaf van Baden, voerde het woord en probeerde een compromis voor te stellen. We lezen als volgt in het boek van Duijnstee: "Vehus ging uit van de gedachte de kerk (Rome) en het geweten (Luther) te laten spreken. Hij gaf toe dat concilies gedwaald kunnen hebben [in het nemen van praktische bepalingen], maar daarmee is hun de autoriteit nog niet ontnomen, daar zij, iets bepalend, niet in tegenspraak geweest zijn. Men moet rekening houden met de tijdsomstandigheden. De steeds toenemende zonden dwongen de kerk dikwijls om maatregelen te nemen en tot lof van God kwam in de loop der tijden veel tot stand, wat goede vruchten heeft afgeworpen. Luther moet zich evenwel afvragen of men daarom de Mis en andere goddelijke zaken mag afschaffen. Een christelijk concilie, in naam van Christus verenigd en heel de kerk vertegenwoordigend, moet toch goede en heilzame bepalingen maken tot eer van God en tot heil der mensen. En wat Luthers geweten betreft: men mag toch niet bouwen op eigen verstand alleen, maar liever, volgens Bernard van Clairvaux, ook de mening van anderen aanvaarden. De Vaders hebben toch ook het evangelie gelezen en het evengoed verstaan als hij en de evangelische leer beter bewaard dan nu. Vervolgens moet hij ergernis vermijden en hoeveel aanstoot heeft zijn optreden al niet gegeven vooral door zijn boek over de vrijheid van de christenmens, al is het waar dat Paulus van geestelijke vrijheid heeft gesproken. Hij heeft de geestelijke overheid in zijn boeken beledigd. Blijft hij nu in zijn dwaling volharden, dan zullen ook zijn goede geschriften over de tien geboden, de goede werken, de drievoudige gerechtigheid onderdrukt worden en wel op bevel van de keizer."¹⁰⁸ Hij vroeg Luther dus ruimte te laten aan andere meningen.

¹⁰⁸ Duijnstee, 2, 87 v.

Luther bedankte hem voor zijn gedachtengang, maar het kwam niet tot een toenadering. Luther wilde Gods Woord niet verloochenen, en wat hij predikte was het Woord van God. Hij was te diep overtuigd van zijn eigen gelijk. Hij maakte geen onderscheid tussen het Woord van God zelf en zijn eigen uitleg daarvan! Wat hij verkondigde was het zuivere Woord van God, terwijl de uitleg van anderen pure mensenlering was. Daarom riep hij te Worms uit: "Ik ben er zeker van dat het Woord van God bij mij is en niet bij hen, want ik heb de Schrift met me en zij alleen hun eigen leer."¹⁰⁹

Ook op 25 april vond er nog een onderhandeling plaats. Dr. Vehus en dr. Peutinger vroegen aan Luther of hij bereid zou zijn om zijn boeken door de keizer en de rijksdag te laten onderzoeken. Vehus maakte Luther nog eens duidelijk dat een rijksdag toch ook volgens het Woord van God en het evangelie zou oordelen. Luther was ervan overtuigd dat deze twee mannen het goed met hem meenden en de Heilige Schrift als richtsnoer van het geloof aannamen. Hij wimpelde echter het voorstel af, want hij kon niet toegeven dat het Woord van God aan een menselijk oordeel onderworpen kon worden. Toen dr. Peutinger daarop een concilie voorstelde, weigerde Luther niet. Hij zou dan over de strijdvragen zwijgen, maar verder het Woord van God vrij verkondigen. De twee mannen gingen verheugd rapport uitbrengen bij de aartsbisschop van Trier, want zij meenden dat er toch nog een vreedzame oplossing kon komen voor het conflict. In opdracht van de keizer kreeg Luther een onderhoud met Von Greiffenklau onder vier ogen. Hij had vertrouwen in de aartsbisschop en opende hem zijn hart. Dit was het beslissende moment dat het lot van Europa zou bepalen. Zou er toch verzoening mogelijk zijn? Maar toen stelde Luther een voorwaarde met betrekking tot een toekomstig concilie die de aartsbisschop niet kon accepteren: "Als het dan maar niet gaat over de leer van Hus." "Maar daar gaat het nu juist om", antwoordde de aartsbisschop. Er was geen toenadering meer mogelijk. Teleurgesteld ging Von Greiffenklau naar de keizer terug om mee te delen dat de onderhandelingen spaak waren gelopen. Luthers laatste woorden in Worms waren: "Ik wilde slechts een reformatie der kerk door de Heilige Schrift; voor de keizer en het rijk ben

¹⁰⁹ Kolde, 41.

ik bereid alles te verduren; slechts één zaak behoud ik mij voor, Gods Woord vrij te belijden en te verkondigen.”¹¹⁰

Het is spijtig dat men gefixeerd was op het concilie van Constanz en niet nader inging op de diepste drijfveer van Luther, dat hij namelijk het Woord van God vrij wilde verkondigen. Het leek wel alsof twee verschillende werelden, waartussen geen verbinding mogelijk was, op elkaar botsten. En toch hielden zowel Luther als Rome van het evangelie en van Christus.

Op 26 mei ondertekende de keizer het edict. Luther was vogelvrij verklaard. Gelukkig werd hij door Frederik de Wijze, toen hij uit Worms was vertrokken en onderweg was, ontvoerd en naar de Wartburg gebracht, waar hij zich schuil kon houden. Welke taak in de kerk zou nog voor hem zijn weggelegd?

¹¹⁰ Kolde, 71.

7. LUTHERS STRIJD TEGEN ROME

Geradicaliseerd

Toen Luther de 95 stellingen op de deur van de slotkerk spijkerde, had hij geen enkel plan om met Rome te breken. Maar toen hij kritiek kreeg en zelfs werd veroordeeld, is zijn houding veranderd. Hij is vanaf die tijd duidelijk geradicaliseerd in zijn ideeën en optreden. Van nature had hij een scherpe en enigszins agressieve pen, zoals al blijkt uit de 95 stellingen, maar vanaf het moment waarop hij in 1520 over de bul tegen hem hoorde, is hij, vooral met de pen, een felle strijd tegen Rome begonnen. In augustus 1520 werd zijn boek *Aan de christelijke adel* gepubliceerd, waarin hij de Duitse adel opriep met Rome te breken: “De christelijke adel moet zich tegen de paus verzetten als tegen een gemeenschappelijke vijand en vernietiger van de christenheid ter wille van het heil van de arme zielen die door zo'n tirannie te gronde gaan.”¹¹¹

In oktober 1520 verscheen zijn boek *Over de Babylonische gevangenschap van de Kerk*, waarin hij het pausdom het Rijk van Babylon, dus van de antichrist, noemt.¹¹² Het is dan ook niet verwonderlijk dat hij op 10 juli 1520 aan zijn vriend Spalatin heeft geschreven dat hij zich niet meer met Rome wil verzoenen: “Voor mij is de teerling geworpen, ik veracht de Romeinse woede en evenzeer hun gunst. Ik wil mij niet meer met hen verzoenen of in contact met hen treden.”¹¹³

Verrassenderwijs verklaarde hij op 17 november 1520 nog wel tegenover buitenstaanders, wanneer hij zich op een concilie beriep, dat de kerk van Rome de door Christus ingestelde kerk is. Zijn breuk met Rome is een geleidelijk proces geweest. In het begin kon hij nog verschillende kanten op. Toen Luther vernam dat men in Leuven zijn boeken had verbrand, nam hij wraak: op 10 december 1520 heeft hij in Wittenberg de pauselijke banbul, de codex van het kerkelijk recht en ook nog scholastieke boeken vervloekt en verbrand. Deze revolutionaire daad heeft een totale breuk met Rome betekend. Wanneer

Hiebsch schrijft: “Luther zelf heeft in ieder geval de dialoog met wat hij nog steeds zijn eigen kerk noemde, niet willen verbreken”¹¹⁴, bedoelt ze vermoedelijk te zeggen dat Luther zich nog steeds een deel wist van de ene algemene christenheid. Maar de kerk van Rome met het pausdom was voor hem een afvallige sekte geworden en was geen echte christelijke kerk meer. Die kerk moest worden vernietigd.

Dat Luther een felle strijd tegen Rome begon, is mede uit zijn karakter te verklaren. Het feit dat hij, de grote doctor, als een ketter werd beschouwd en veroordeeld, heeft hem heel diep gekwetst. Dit heeft hij niet kunnen verwerken en vergeven. Toen hij vernomen had dat de bandreigingsbul in Duitsland circuleerde, kreeg hij een vreselijke woedeaanval en schreef hij op 4 november aan Spalatin: “Ik kookte van woede...; die satanische bul is een marteling voor mij.”¹¹⁵ En het einde van zijn geschrift *Waarom de boeken van de paus en zijn aanhang door doctor Maarten Luther zijn verbrand* luidt als volgt: “Simson (Richt. 15:11): ”Zoals zij mij behandeld hebben, zo heb ik hen behandeld.”¹¹⁶

Dit wil zeggen: hij heeft wraak genomen. Vanaf die tijd hebben haat, woede en wraak jegens Rome zijn leven beheerst. Hij kon niet eens meer bidden zonder het pausdom (paus en papisten met hun leringen) te vervloeken. Daarom kunnen we concluderen dat zijn veroordeling een pastorale en strategische misser van Rome is geweest. Hij heeft geschreven - en dit herhaalt hij diverse malen in zijn *Grote Galatencommentaar* -: “Wanneer de paus dit ‘huichelen’ van mij kan dulden en aanvaarden, dan ben ik heus een onderdanige zoon en vrome papist en wil dat ook waarlijk met grote blijdschap zijn; dan wil ik graag alles herroepen wat ik hem aan leed heb aangedaan.”¹¹⁷

Het heeft helaas niet zo mogen zijn. Wat zijn radicalisering behelsde, zullen we hieronder zien.

¹¹¹ Hervormingsvoorstel 2.

¹¹² KA 2, 172; WA 6, 498.

¹¹³ Boendermaker, 165; KA 10, 76; WA Br. 2, 137, nr. 310.

¹¹⁴ Hiebsch, 101.

¹¹⁵ Boendermaker, 172.

¹¹⁶ KA 2, 286; WA 7, 182.

¹¹⁷ KA 4, 97; WA 26, 148.

De vernietiging van de katholieke kerk

Na zijn veroordeling, vanaf 1520, heeft Luther een dubbele missie: enerzijds het stichten van een nieuwe, reformatorische kerk - voor hem het herstel van de vroege kerk - , en anderzijds, als een belangrijk levensdoel, het vernietigen van de kerk van Rome, voor hem het rijk van de antichrist.

Hij was er zeker van dat deze tweede missie - evenals de eerste - een opdracht van de Heer was. Weliswaar zal de Heer zelf zijn vijanden doden - hij verwijst naar 2 Thess. 2: 8: “De Here Jezus zal de wetteloze doden door de adem van zijn mond en machteloos maken door zijn verschijning, als Hij komt” - , maar hij, Luther, was de mond van Christus. “Ik ben er in ieder geval zeker van dat mijn woord niet van mij, maar Christus' woord is.”¹¹⁸ Door hem vernietigde Christus het rijk van de antichrist: “Zo doodt Christus door ons het pausdom.”¹¹⁹

Hij gebruikte oorlogstaal om zijn missie te omschrijven: “Door zulke bombardementen, beproefd wapentuig en stormrammen moet het pausdom worden uitgeroeid.”¹²⁰

Dit betekent niet dat hij geweld wilde gebruiken. Het Woord moest het doen. Zo schrijft hij: “Wees bezig met het evangelie en help bij het praktiseren daarvan. Leer, spreek, schrijf en predik dat wetten van mensen geen enkele betekenis hebben. Adviseer dat niemand priester, monnik of non wordt en houdt hen tegen om dat te worden; raad ook degenen die binnen zijn aan om uit te treden. Geef geen geld meer voor bullen, kaarsen, klokken, altaartafels en kerken, maar zeg dat een christelijk leven uit geloof en liefde bestaat. En laat ons nog twee jaar hiermee bezig zijn, dan zul je wel zien waar paus, bisschop, kardinaal, priester, monnik, non, klokken, torens, missen, nachtwaken, pijen, kappen, tonsuren, regels, statuten en het hele ongedierte van het pauselijk regiment gebleven is: als rook zal het verdwijnen!”¹²¹

Luther beschouwde zichzelf en zijn aanhang als de laatste bazuin die de wederkomst van Christus voorbereidde¹²² en profeteerde dat het pausdom spoedig vernietigd zou worden. Dat is dus niet gebeurd.

¹¹⁸ KA 4, 54; WA 8, 683.

¹¹⁹ KA 4, 56; WA 8, 684.

¹²⁰ GG 24; commentaar bij Gal. 1:4.

¹²¹ KA 4, 55; WA 8, 684.

¹²² WA Br. 11, 4086, 3.

Tegen katholieke leringen

Na zijn veroordeling is Luther, teneinde het pausdom te vernietigen, stelselmatig katholieke leringen gaan bestrijden over de aflaat, de mis, sacramenten, Maria en heiligenverering, vagevuur enz.. We zullen ons tot een paar voorbeelden beperken en eerst nagaan waarom hij de mis heeft bestreden. Hij meende dat, als het misoffer werd afgeschaft, het roomse bolwerk wel in elkaar zou storten. Zo schrijft hij in 1522 aan koning Hendrik VIII van Engeland: “Wanneer het mij lukt de mis af te schaffen, dan geloof ik de paus geheel en al overwonnen te hebben. Heel het pausdom met zijn kloosters, bisdommen, raden, altaren enz. steunt op de mis als op een rots. Valt dit heiligschennend en vervloekt misbruik, dan valt alles vanzelf. Door mij heeft Christus een begin gemaakt ‘de gruwel die in de heilige plaats staat’ te ontmaskeren en hem te vernietigen, die met hulp van de duivel onder valse wonderen en bedrieglijke tekenen gekomen is. Om het bedrog van de mis duidelijk te doen uitkomen, stelde ik mij tegenover de uitspraken van de kerkvaders, de mensen, de engelen, de duivelen, en dat niet met een beroep op een oud gebruik of op de overlevering van vele mensen, maar alleen op het woord van de eeuwige Majesteit, op het evangelie dat ook de tegenstanders gedwongen zijn aan te nemen. Dat is Gods Woord en niet het onze.”¹²³

Ook schrijft hij aan Hendrik VIII dat hij zijn visie op de eucharistie veranderd heeft uit haat tegen Rome: “Ik veranderde mijn mening uit haat tegen de kerk en wenste zelfs de wezenlijke tegenwoordigheid te ontkennen, maar ik deinsde hiervoor terug wegens de duidelijkheid van Christus' woorden.”¹²⁴

In de tweede plaats heeft hij met de leer over de aflaat, die hij in 1516 nog onderschreef en waarin hij in 1517 nog gedeeltelijk geloofde, in 1520 in zijn boek *Over de Babylonische gevangenschap van de kerk* volledig afgerekend. Zo schrijft hij: “Over de aflaat heb ik twee jaar geleden geschreven, maar zo dat ik er nu zeer veel verdriet van heb dat dit boekje is verschenen. Want toen kon ik dit bijgeloof - de roomse tirannie - nog niet loslaten en meende daarom dat de aflaat niet geheel verworpen moest worden; ik zag toch dat zoveel mensen er eenparig hun goedkeuring

¹²³ Geciteerd in Duijnste 2, 315; WA 10 II, 220.

¹²⁴ Geciteerd in Duijnste 2, 293.

aan gaven. En dat was geen wonder want toentertijd tobde ik me alleen af om dit rotsblok te wentelen. Maar later begreep ik dat de aflaat niets anders dan het pure bedrog van de roomse huichelaars was, waardoor zij het geloof aan God als ook het bezit van de mensen te gronde richten. Ach, kon ik alleen maar de boekhandelaars ertoe brengen en al mijn lezers overhalen om mijn boekje over de aflaat te verbranden en in plaats daarvan deze zin aan te nemen: *De aflaat is een waardeloze zaak van de roomse huichelaars.*"¹²⁵

Zo zien we dat Luther, terwijl hij aanvankelijk alleen de misstanden bij de aflaathandel wilde bestrijden, na zijn veroordeling een volstrekt antikatholieke houding heeft aangenomen.

Een scherpe pen

Had Luther van nature al een scherpe pen, in zijn veroordeling radicaliseerde hij ook nog in zijn taalgebruik, dat bijzonder grof werd. We zullen hiervan enkele voorbeelden vermelden om een indruk te geven van de manier waarop hij oordelen velde over de katholieke kerk.

"Het lijkt geen twijfel dat in deze tijd alle priesters en monniken met inbegrip van de bisschoppen en al hun oversten afgodendienaars zijn en vanwege hun onkunde, misbruik van de mis en het spotten daarmee, in een zeer gevaarlijke stand leven."¹²⁶

"Onder het pausdom is het geloof verwaarloosd, niemand heeft Jezus als Heer beleden noch de Heilige Geest als degene die heilig maakt.... Boze geesten zijn het geweest die ons hebben geleerd dat we door onze werken zalig worden en genade verkrijgen. Daarom is het ook geen christelijke kerk."¹²⁷

"We hebben helemaal niet geweten wat een christen moet weten, alles is door de pausezel verduisterd en onderdrukt."¹²⁸

"Alle leringen, die ons tot nu toe zijn voorgehouden om door werken vroom en zalig te worden, zonden af te leggen en boete te doen, ja alles wat daarvoor is vastgesteld: vasten, bidden, bedevaarten, missen, waken, kloosters met monniken of nonnen en parochies, dat zijn allemaal duivelsleringen en godslasteringen."¹²⁹

"Wij verdoemen als lasterlijke gruwel en leugens van de duivel alle andere geloven en

religies, die door de paus, Mohammed en anderen verzonnen zijn en we zijn er zeker van dat God de stichters van dit bijgeloof en deze valse religies heeft verworpen."¹³⁰

Deze vlijmscherpe oordelen kunnen katholieken als laster ervaren. Luther zelf meende oprecht de plicht te hebben om met zulke harde taal de mensen de gruwelen van het pausdom duidelijk te maken. In onze tijd zijn we niet meer zo gauw geneigd zulke harde oordelen te vellen. De tijd is nu gekomen om spijt te betuigen, als deze oordelen van Luther te hard en niet terecht zijn geweest.

Gewelddadige taal

Luther was er trots op dat hij geen geweld had gebruikt: "Ik heb me tegen de aflaat en alle papisten verzet, maar niet met geweld, ik heb alleen Gods Woord bestudeerd, gepredikt en geschreven, meer heb ik niet gedaan."¹³¹

Inderdaad heeft Luther zelf nooit geweld gebruikt, maar zijn taalgebruik kon wel gewelddadig zijn. Het is nu wel algemeen bekend dat Luther een hard boekje tegen de Joden heeft geschreven waarin gewelddadige taal is te vinden. Dat heeft zelfs de krant gehaald: "Hij wilde synagogen platbranden en rabbijnen vermoorden die weigerden te stoppen met het onderwijzen van de joodse leer. Ook stelde hij voor om joodse huizen af te breken en de bewoners in werkkampen te stoppen."¹³²

Men denkt nog wel eens dat het om een incident van de oude Luther gaat. Maar helaas heeft hij ook andere tegenstanders, zoals de boeren, de paus en de keizer, met zulke gewelddadige taal bejegend. Zo had hij in een geschrift tegen de kloostergeloften in 1521 het bevel gegeven: "Men moet zulke kloosters als modderpoelen van de duivel en hoerenhuizen met de grond gelijk maken."¹³³ Toen de boeren, die zich door Luthers ideeën geïnspireerd wisten en die op eigen wijze vertolkten, in 1524 in opstand kwamen tegen wereldlijk gezag en een oproer begonnen, deden ze wat Luther had bevolen: ze gingen de kloosters verwoesten. Luther schrok ervan en richtte zich tot beide partijen met een oproep tot vrede. Toen de boeren echter niet naar hem luisterden en doorgingen met hun oproer, werd hij vreselijk boos; begin mei 1525 schreef hij

¹²⁵ KA 2, 171; WA 6, 497.

¹²⁶ KA 2, 190 v. ; WA 6, 517.

¹²⁷ KA 3, 88; WA 30 I, 188.

¹²⁸ KA 4, 247, WA 30 III, 317.

¹²⁹ KA 6, 75; WA 12, 149.

¹³⁰ KA 9, 41; WA TR, 6619.

¹³¹ KA 4, 69; WA 10 III, 18.

¹³² Leidsch Dagblad, nov. 2008.

¹³³ KA 2, 316; WA 8, 325.

een keihard boekje, waarin hij de vorsten opriep om hardhandig tegen de boeren op te treden: “Ieder die het kan, moet hen neerwerpen, wurgen en neersteken, heimelijk of openlijk en bedenken dat niets meer giftig, meer schadelijk en meer duivels kan zijn dan een oproerig mens. Gij moet hen als een dolle hond neerslaan; slaat gij hem niet, dan slaat hij u en het hele land met u.”¹³⁴ In die maand zijn er toen in een veldslag bijna 100.000 boeren genadeloos gedood.

Kurt Aland beweert dat dit boekje tegen de boeren pas na de veldslag door Luther is gepubliceerd. Maar wat Luther schreef, ging onmiddellijk naar buiten. Volgens MacCulloch verscheen het boekje tijdens de veldslag.¹³⁵ Het is heel goed mogelijk dat het offensief tegen de boeren reeds begonnen was toen het boekje verscheen en dat de vorsten daardoor extra aangemoedigd werden om alle boeren te doden. Het is in ieder geval een feit dat ook vrienden van Luther geschokt waren door zijn harde opstelling en men hem verantwoordelijk hield voor het drama. Luther zelf was boos over de kritiek en heeft zijn daad goedgepraat: de boeren hadden hun straf verdiend; hij heeft hen naar de hel verwenst.¹³⁶

Een doodswens heeft Luther ook tegenover de paus uitgesproken. Een jaar voor zijn dood schrijft Luther in een boekje waarin hij vreselijk tegen de paus te keer gaat: “Keizers en koningen, vorsten en heren moeten zich aaneensluiten, de paus als een 'verdoemde heiden' afzetten, hem in de Ostia verdrinken en een evangelische bisschop in Rome laten komen.”¹³⁷

Het is voor protestanten een moeilijk te verwerken feit dat Luther door de paus in de ban is gedaan. Er zijn nog steeds protestanten die dit niet kunnen vergeven. Maar we moeten dan wel bedenken dat Luther van zijn kant Galaten 1:8 gebruikte om de paus met een nog ergere ban te treffen en naar de hel te verwensen: “Hier hoor je een oordeel Gods over de paus en alle leringen van mensen, dat ze in de ban zijn. Nu is deze ban niet als de ban van de paus, maar eeuwig; deze scheidt van God, van Christus, van alle zaligheid en van al het goede en maakt dat men een kameraad van de duivel wordt.”¹³⁸

Verder heeft Luther gewelddadige taal geuit tegenover vorsten en de keizer. Vlak voor of aan het begin van de boerenopstand in 1524 schrijft hij over hen: “Ze vervolgen het Woord van God; daarom moeten ze met een volkomen blindheid gestraft worden en zich te pletter lopen. God verlosse ons van hen en geve ons uit genade andere bestuurders.”¹³⁹

We kunnen daarom niet beweren dat agressie alleen van de kant van Rome kwam. Ook Luther heeft agressie gekend. Wanneer we ons hiervan bewust zijn, kunnen we gemakkelijker vergeven. Het gaat er in dit boek ook niet om dat we fouten opsporen van wie dan ook, maar dat we een weg naar verzoening vinden.

De paus als antichrist

Misstanden in een kerk zijn geen legitieme reden om met die kerk te breken. Een breuk is alleen gerechtvaardigd als de kerk antichristelijk is geworden. En dat is nu precies wat Luther beweerde: de kerk van Rome met de paus als hoofd was het rijk van de antichrist geworden. De vraag dringt zich dan op waarom hij tot de conclusie is gekomen dat de paus de antichrist is. Wanneer we de feiten op een rijtje zetten, bemerken we dat ook dit vernietigende oordeel te maken heeft met zijn excommunicatie. Na zijn verhoor door Cajetan schrijft Luther op 11 december 1518 aan Link dat hij vermoedt dat het pausdom de antichrist is.¹⁴⁰ Op 24 februari 1520 schrijft hij aan Spalatin dat hij wel bijna zeker weet dat de paus de antichrist is.¹⁴¹ Na het uitvaardigen van de banbul schrijft hij op 18 augustus 1520 aan Joh. Lang dat hij ervan overtuigd is dat het pausdom de stoel van de antichrist is.¹⁴² De banbul is voor hem het bewijs dat de paus de antichrist is. In het boekje *Tegen de bul van de antichrist* schrijft hij aan het slot: “Als de paus de bul niet zal herroepen en verdoemen en Eck en zijn kameraden, die gevolg geven aan die bul, straffen, dan moet niemand erover in twijfel zijn dat hij de vijand van God, de vervolger van Christus, de tegenstander van de christenheid en werkelijk de antichrist is.”¹⁴³ Behalve een persoonlijke rancune had Luther ook een theologisch argument om de paus de antichrist te noemen. Hij was geschrokken van een boekje van Prièrias, waarin deze

¹³⁴ KA 7, 192; WA 18, 358.

¹³⁵ Mac Culloch, 175.

¹³⁶ KA 7, 201 - 225; WA 18, 384 – 401.

¹³⁷ Geciteerd in Seeberg, 174; WA 54, 290 vv.

¹³⁸ KA 4, 35; WA 10 II, 84.

¹³⁹ KA 2, 312; WA 15, 278.

¹⁴⁰ Böhmer. *Der junge Luther*, 227.

¹⁴¹ KA 10, 75; WA Br. 2, 48. nr. 257.

¹⁴² KA 10, 79; WA Br. 2, 167. nr. 327.

¹⁴³ Geciteerd in Böhmer. *Der junge Luther*, 296.

verkondigde dat het pauselijk gezag boven dat van de Schrift staat.

Ook voor Erasmus ging dit te ver. Hij schrijft: "Ieder die voor de evangelische leer is, is ook voor de paus van Rome; deze is daarvan de voornaamste verkondiger, al zijn de overige bisschoppen dat evenzeer. Alle bisschoppen vertegenwoordigen Christus, maar onder hen neemt de paus van Rome de hoogste plaats in. Men dient hem te zien als iemand wie niets meer ter harte gaat dan de glorie van Christus, van wie hij het zich een eer acht de dienaar te zijn. Degenen die hem uit vleierij toeschrijven wat hij zelf niet eens pretendeert [dat hij boven de Schrift staat] en wat de kudde van Christus niet baat, bewijzen hem een zeer slechte dienst."¹⁴⁴ De paus bepaalt de waarheid niet, maar waakt over de juiste uitleg van de Schrift. Hij is een dienaar van het Woord.

Wat voor Erasmus een overdreven voorstelling van zaken was, was voor Luther een feit. Immers door hem, de grote doctor, die het Woord Gods verkondigde, te veroordelen, liet de paus blijken dat hij zich boven het Woord Gods plaatste en een vijand van Christus en het Evangelie was, dus een antichrist. Hierdoor hebben wij eeuwenlang de overtuiging gehad dat Rome het Evangelie en het Woord Gods vervolgde. Maar daar was geen sprake van. De paus hield evenveel van het Evangelie als Luther. Hij veroordeelde het Evangelie niet, maar slechts bepaalde leringen van Luther over het Evangelie die in strijd met de katholieke traditie waren.

Wanneer ben je volgens de apostel Johannes een antichrist? Iedere geest die niet belijdt dat Jezus Gods Zoon is die in het vlees is gekomen om ons te verlossen, is niet uit God (1 Joh. 4). Dit heeft geen enkele paus ooit geloofd. Slechte pausen zijn er geweest, maar nog nooit is een paus een antichrist geweest. Gelukkig zijn we niet meer zo snel geneigd om de paus zo te demoniseren. De emeritus-paus Benedictus XVI werd niet meer als een antichrist beschouwd. Zijn twee Jezus-boeken worden gewaardeerd. Dit kunnen we als een teken verstaan dat de Heilige Geest bezig is Rome en Reformatie bijeen te brengen. Er is een proces van groeiende toenadering aan de gang. En als deze nieuwe eenheid voor ons nog problematisch is - er zijn inderdaad een aantal hobbels te nemen - , dan kan God een wonder doen. De eenheid is een geschenk van Hem.

¹⁴⁴ Trapman, 26, Ep.1033.

8. SOLA SCRIPTURA

Sola scriptura, alleen de Schrift, is het centrale thema in de Reformatie. Hiebsch wijdt daarom in haar boek een uitgebreid hoofdstuk aan dit thema. De grote vraag in dit hoofdstuk is waar dit principe van *sola scriptura* voor staat.

We hebben in het vorige hoofdstuk gezien dat Luther een dubbele missie had, hetgeen ook geldt voor zijn Bijbelvertaling waarmee hij op de Wartburg begon. Enerzijds vertaalde hij de Bijbel in het Duits om deze onder het volk te verspreiden en zo de Reformatie te dienen; anderzijds stonden er in de uitgave van 1534 spotprenten om haat tegen Rome, de valse kerk, te zaaien. De katholieke hertog George van Saksen verbood zijn onderdanen deze Bijbel te lezen vanwege de spotprenten. '*Sola scriptura*' was voor Luther een machtig wapen om Rome te bestrijden. Hij was ervan overtuigd, zoals we reeds hebben gezien, dat het pure Woord van God Rome zou vernietigen. Hoe hij de Bijbel gebruikte in zijn strijd tegen Rome, zullen we hieronder zien.

De Bijbel een onbekend en verboden boek?

Luther wilde graag het belang van zijn Reformatie onderstrepen en verklaarde dat de Bijbel door Rome achter de bank was geschoven en de studie van de Bijbel werd verwaarloosd. Hij had weer de volle aandacht op de Bijbel gevestigd en deze tot fundament van het geloofsleven gemaakt. Inderdaad werd de Schriftstudie, zo merkt Duijnsteep op, door sommige nominalisten verwaarloosd. Luther had dit in Erfurt zelf meegemaakt. Maar de kerk als zodanig deelde niet in dit misbruik. Ook het wijd verspreide idee onder protestanten dat het in de Middeleeuwen voor leken verboden was om de Bijbel te lezen en dat Luther door zijn vertaling in het Duits de Bijbel aan het volk had teruggegeven, geeft ook niet een juist beeld van de werkelijke situatie. Onderzoek leidt tot een genuanceerder oordeel¹⁴⁵. Laten we de feiten op een rijtje zetten.

In de eerste plaats moeten we vaststellen dat de katholieke Kerk het joodse gebruik heeft voortgezet - de Thora werd in de synagoge

voorgelezen en verklaard - om de Bijbel in de kerk voor te lezen en te verklaren. Het is dus niet zo dat het kerkelijk gezag niet wilde dat de gelovigen de Bijbel kenden. Er is door Rome dan ook nooit een algemeen verbod uitgevaardigd om de Bijbel te lezen.

Dat de Bijbel niet zo wijd verspreid was als nu, had simpel een sociale reden: niet iedereen kon lezen en schrijven en er was nog geen boekdrukkunst. Er waren gewoon weinig Bijbels en ze waren duur: ze waren dus voor de gewone man onbetaalbaar. Het volk werd met de Bijbel vertrouwd door middel van afbeeldingen en preken in de volkstaal. De Bijbel was beschikbaar in de Latijnse vertaling, de Vulgaat, die voor de gewone man ontoegankelijk was. Toen later in de Middeleeuwen steeds meer leken leerden lezen en schrijven, ontstond er behoefte aan Bijbelvertalingen en ze kwamen er ook. Tegen deze vertalingen kwam wel af en toe verzet van de kerkelijke overheid. In 1199 vaardigde paus Innocentius III in een brief aan de gelovigen van het bisdom Metz een verbod uit om vertaalde Bijbelboeken te lezen. De achtergrond van dit verbod was de bezorgdheid van de paus over een verkeerde uitleg van de Bijbel. Hij keerde zich tegen de mensen die een Franse vertaling gebruikten bij geheime leken-bijeenkomsten, waar priesters niet alleen geweerd werden, maar ook achter hun rug om bespot. Daarom schreef de paus dat het Evangelie niet tijdens zulke geheime bijeenkomsten moest worden verkondigd, maar openlijk in de kerk. Er was argwaan, niet tegen de Bijbel als zodanig, maar tegen de Bijbelvertalingen met kanttekeningen. Deze argwaan werd versterkt door de Reformatie, omdat de Bijbel door protestanten werd gebruikt om Rome te bestrijden. Het werd de mensen moeilijker gemaakt om de Bijbel in de volkstaal te lezen. Men moest toestemming van de plaatselijke bisschop hebben deze te lezen. In 1596 werden niet-katholieke Bijbelvertalingen op de index gezet. De beschuldiging dat leken van Rome de Bijbel niet mochten lezen, is dus niet zomaar uit de lucht gegrepen. Wel is die te ongenueanceerd en niet zomaar van toepassing op de Middeleeuwen. Reeds vòòr Luther waren er in Duitsland zeventien Bijbeluitgaven

¹⁴⁵ bijv. Sabrina Corbellini in *Katholiek Nieuwsblad*, nr. 25, 24 juni 2011.

in de volkstaal in omloop. Ze werden gretig gelezen en waren niet verboden. Luther was dus niet de eerste die de Bijbel in het Duits vertaalde.

Tegen het woord van God?

De diepste drijfveer van Luthers handelen was zijn verlangen om Gods Woord vrijuit te verkondigen. Hij wekte de indruk dat Rome dit niet wilde, ja zelfs het Evangelie vervolgde. Bij het conflict Rome - Reformatie zou het dan gaan om de keuze: voor of tegen het Woord van God.

We hebben groot respect voor Luther omdat hij het Woord van God trouw wilde blijven en voet bij stuk hield. Maar ook voor Rome was de Heilige Schrift het fundament van de theologie. Luther was zelf door Rome als theologie-professor benoemd om in vrijheid de Bijbel te onderwijzen. Voordat hij op 22 oktober 1512 met zijn professoraat begon, legde hij op 18 oktober 1512 geknield de doctorseed af. Hierover lezen we bij Kooiman het volgende: "Luther beriep zich op zijn doctorseed: ik heb beloofd de Schrift trouw en zuiver te prediken, die eed moet ik houden. Daarom noemde hij zichzelf ook graag 'doctor der heilige Schrift', dat was zijn ambt en omdat hij dit ambt van harte waarnam, werd hij reformator der kerk."¹⁴⁶

Deze hartverwarmende woorden geven echter niet het hele verhaal weer. Laten we zien hoe de doctorseed precies luidde: "Ik beloof de deken en de magisters der faculteit gehoorzaamheid en eerbied; te allen tijde naar beste krachten het welzijn der universiteit en der faculteit te bevorderen; de doctorsgraad niet andermaal te halen; ijdele, vreemde en door de kerk veroordeelde en voor vrome oren stotende leerstellingen te vermijden; iemand, die op dergelijke wijze zou doceren, binnen acht dagen bij de rector aan te geven en de gewoonten, vrijheden en privileges der faculteit naar beste vermogen te handhaven. Zo helpe mij God en de heilige evangeliën." Luther mocht het Woord van God vrijuit doceren, maar er was wel één beperking: hij mocht geen vreemde leringen verkondigen die in strijd waren met de katholieke traditie en uitleg van de Schrift. En dit is nu precies wat hij deed. Hij ging leringen verspreiden die vreemd waren aan de katholieke traditie. Dat gaf problemen met Rome. Niet de Bijbel als

zodanig was in het geding, maar de uitleg van en de wijze van omgang met de Schrift.

Erasmus schrijft dan ook: "Wij strijden hier niet om het gezag van de Heilige Schrift. Voor beide partijen geldt dat ze dezelfde Heilige Schrift liefhebben en vereren. Onze strijd gaat om de betekenis van de Heilige Schrift."¹⁴⁷

Ook Rome wil het zuivere Evangelie bewaren en doorgeven. Over het concilie van Trente lezen we: "De heilige en oecumenische kerkvergadering van Trente toont zich voor alles bezorgd dat het zuivere Evangelie met uitschakeling van alle dwalingen in de Kerk bewaard blijft."

Maar Rome verstond onder zuiver Evangelie wat anders dan Luther. Prof. Elders geeft ons in zijn boek over Thomas van Aquino, dé katholieke theoloog, inzicht in de kern van het verschil: katholieken gaan anders met de Schrift om. Hij schrijft: "Thomas beschouwt de Bijbel als het boek van de Kerk: men moet de Bijbel lezen en uitleggen *in medio Ecclesiae* (in gemeenschap met de Kerk). Uiteraard bevat de Heilige Schrift de substantie van de goddelijke openbaring en is zij aldus het fundament en de regel van het geloof. Men kan er niets aan toevoegen of ervan weglaten. Men vindt erin praktisch de gehele leer van de theologie. Maar de Bijbel is het boek van de Kerk: het wordt in de Kerk gelezen. Op dit punt volgt Thomas de oude traditie van de Vaders en van de grote theologen. Volgens Gregorius de Grote moet het brood van de Schriften gekauwd worden door de tanden van de traditie. Augustinus herinnert eraan dat de Bijbel gelezen moet worden *in fide catholica* (in het katholieke geloof). Zonder de Kerk en buiten de kerk is er geen ware interpretatie van de gewijde tekst."¹⁴⁸

Het grote verschil tussen Thomas en Luther is in de eerste plaats dat Thomas exegese beoefende in gemeenschap met de Kerk, met de kerkvaders en de traditie van de Kerk, terwijl Luther de Bijbel persoonlijk ging uitleggen, op grond van zijn eigen geestelijke worsteling en ervaring, vaak los van de katholieke traditie. De strijd ging dus niet om de Schrift als het Woord van God, maar door Luthers nieuwe principe van het *sola scriptura* dat hij hanteerde in zijn omgang met de Bijbel, kwam er een conflict met Rome, zoals we zullen zien.

¹⁴⁶ Kooiman, *Maarten Luther*, 29.

¹⁴⁷ *De libero arbitrio*, 24.

¹⁴⁸ Elders, 58v.

Tegen de traditie

In hoofdstuk 3 hebben we gezien dat er achter de *sola's* van Luther een conflictdenken schuilgaat. Zo heeft hij een conflict geschapen tussen Schrift en traditie. Hij schrijft: “En zo staan Gods Woord en de menselijke traditie onverzoenlijk tegenover elkaar, niet anders dan God zelf en Satan tegenover elkaar staan, elkaars werk tenietdoen, elkaars leerstellingen ondermijnen. Het is alsof twee koningen elkaars rijk te gronde willen richten. 'Wie met mij niet is (zegt Christus) is tegen mij.'”¹⁴⁹ Dit conflictdenken is gebaseerd op de volgende redenering: “Wat niet uit God is, is van de duivel.”¹⁵⁰ Wat niet in het Woord van God staat, is daarom van de duivel. Menselijke tradities zijn voor hem niet alleen feilbaar, maar zelfs duivels. Dit denkprincipe heeft hij speciaal gehanteerd om de katholieke tradities te bestrijden. Alle aspecten van het katholieke geloof die Luther niet expliciet in de Bijbel kon terugvinden, zoals het monnikendom, het pausdom, het misoffer, enz. waren voor hem menselijke overleveringen, dus van de duivel en verwerpelijk.

Katholieken konden tegenwerpen dat het *sola* ook niet in de Bijbel stond en op een verkeerde interpretatie berustte. Luther was ook maar een mens die zich kon vergissen. Maar Luther was er zeker van dat zijn uitleg de enig juiste was. Hij voerde als bewijs aan: “Mijn geweten getuigt dat ik de waarheid heb geleerd.”¹⁵¹ Zijn mond was Christus' mond. De uitleg van kerkvaders was daarentegen voor hem pure mensenlering. Zo werd communiceren moeilijk.

Rome gaat namelijk van een geheel andere denkwijze uit. Het woord traditie heeft voor Rome niet de negatieve bijklank die deze voor protestanten heeft. Schrift en traditie hoorden reeds in de vroege kerk bij elkaar. De apostelen hebben het onderwijs dat ze van Christus hebben ontvangen zowel schriftelijk (het Nieuwe Testament) als mondeling in hun prediking doorgegeven. De mondelinge apostolische traditie had betrekking op zaken zoals bijv. de zondagsviering, de liturgie en de sacramenten. Dat onderwijs is niet in de Schrift vastgelegd, maar was ook gezaghebbend in de vroege kerk en dat is voor Rome zo gebleven. Paulus schrijft: “Zo dan broeders, staat vast en

¹⁴⁹ KD 72, WA 18, 627.

¹⁵⁰ KA 2, 17; WA 54, 184.

¹⁵¹ KA 10, 44; WA Br 1, 194, nr. 89

houdt u aan de overleveringen (tradities) die u door ons, hetzij mondeling, hetzij schriftelijk, geleerd zijn” (2 Tess. 2:15). Beide vormen van overlevering werden in de vroege kerk de Traditie genoemd. Later werd er afzonderlijk gesproken van Schrift en traditie wat verwarring kan geven, omdat men dan ten onrechte kan menen dat traditie door Rome als een aparte openbaringsbron is geïntroduceerd naast de Schrift. Dit was voor Luther een reden om alle traditie mensenlering te noemen en als zijnde in strijd met de Bijbel te verwerpen. Dat Rome wil vasthouden aan de oude overleveringen, betekent voor haar niet dat alles bij het oude moet blijven en er geen nieuwe inzichten en ontwikkelingen mogelijk zijn. De Kerk van Christus is, zoals kardinaal Newman schrijft, een lichaam dat, geleid door de Heilige Geest, groeit en zich ontwikkelt. Inzichten die a.h.w. in de knop in de Bijbel verscholen zijn, kunnen zich nader ontvouwen zoals dat bijvoorbeeld gebeurd is met het pausschap, de Mariaverering en het monnikendom. Zo ontstaat de levende traditie van de Kerk. Deze mag echter niet in tegenspraak zijn met de Schrift, want ook voor Rome heeft de Bijbel het hoogste gezag. Deze openheid ten aanzien van deze tradities betekent wel dat Rome vrijer met Bijbelteksten kan omgaan dan Luther en er meer mogelijkheden op het kerkelijk erf zijn voor Rome dan voor de reformator die niet alleen misstanden en wildgroei bestreed, maar ook afrekende met wat voor katholieken kostbaar geloofsgoed is. Laten we dit illustreren met een voorbeeld.

Het kloosterleven is in de Middeleeuwen van onschatbare waarde geweest voor Kerk en samenleving. Om een paar punten te noemen. Monniken hebben een grote bijdrage geleverd aan de kerstening van Europa; ook schreven ze met de hand de Bijbel over zodat deze voor het nageslacht bewaard bleef. Luther echter veroordeelde het hele kloosterleven, omdat het niet letterlijk in de Bijbel wordt beschreven: “Ik verwerp en verdoem als groepen van de duivel en als dwaling alle orden, monniksregels, kloosters, stichtingen en wat door de mens boven de Schrift uit en buiten de Schrift om is uitgevonden en ingesteld.”¹⁵² Vooral de kloostergeloften waren voor hem een doorn in het oog. Naar zijn mening legden kloosterlingen hun geloften af met de

¹⁵² KA 4, 311; WA 26, 503.

bedoeling daardoor zalig te worden. Zulke geloften moest men breken.¹⁵³ Luther is dan ook uitgetreden en is in 1525, vlak na de Boerenoorlog, in het huwelijk getreden met Katharina van Bora, een uitgetreden non. Voor katholieken is het kloosterwezen daarentegen wel degelijk een bijbels gegeven. Men wijst op bijv. Numeri 6:1 vv., waar sprake is van een gelofte die voor Gods aangezicht wordt afgelegd: “Wanneer iemand, man of vrouw, een bijzondere gelofte wil afleggen, de nazireeër gelofte, om zich aan de Here te wijden...” Ook in het NT komt het afleggen van een gelofte een paar maal voor (Hand. 21:23; 18:18). Wanneer een gelofte is afgelegd, is men verplicht die te houden: “Wat over uw lippen is gegaan, moet gij stipt volbrengen; gij hebt immers de Here, uw God, volkomen vrijwillig een gelofte gedaan, die gij hebt uitgesproken met eigen mond” (Deut. 23:21-23). Katholieken staan daarom soms kritisch tegenover het huwelijk van Luther.

Tegen kerkelijk gezag

Het *sola scriptura* heeft Luther ook gehanteerd om het kerkelijk en speciaal het pauselijk gezag uit te schakelen. “Wij verachten het gezag van de paus”¹⁵⁴, schrijft hij in zijn *Grote Galatencommentaar*. Als reden geeft hij aan dat de paus niet naar zijn leer, die waar en goddelijk is, wil luisteren, ja hem wil dwingen zijn pauselijke wetten en besluiten te gehoorzamen, en dat, als hij zich daar niet aan onderwerpt, deze hem verdoemt als een ketter en kerkverlater. Zijn emotionele afkeer van het pausdom - het gevolg van zijn veroordeling - heeft hij met rationele argumenten omkleed. Een vijftal argumenten zullen we op een rijtje zetten.

1) Luther heeft een conflict geschapen tussen de Heilige Schrift en het pausdom. Omdat hij in de Bijbel geen pausdom kon ontdekken, was dit pausdom voor hem van de duivel. In 1545 schreef hij een boek: *Tegen het pausdom te Rome, door de duivel gesticht*. Rome daarentegen acht de kern van het pausdom wel degelijk in de Bijbel aanwezig. Men wijst op teksten zoals Matteüs 16:18 en Johannes 21:17. Rome baseert zijn leringen net zo goed op de Schrift, alleen anders dan Luther.

2) Omdat Luther zich niet wilde onderwerpen aan kerkelijk gezag, heeft hij alleen aan de

Schrift gezag toegekend (*sola scriptura*). Dit gezag is voldoende, want de Schrift is doorzichtig en kan zichzelf uitleggen. Dit is wel een vreemd argument, want een boek kan zichzelf niet uitleggen; alleen een mens kan een boek uitleggen. Daarom is er in de katholieke kerk altijd een leergezag geweest. Dat begint voor Rome al in het boek Handelingen, waarin vermeld wordt dat er in de gemeente *episkopoi* (opzieners of bisschoppen) aangesteld werden om de gemeente te beschermen tegen dwaalleraren die de betekenis van de Bijbelteksten verdraaiden (Hand. 20:28-30). Dit leergezag van de paus en bisschoppen staat niet boven de Schrift, maar dient het Woord volgens de decreten van Vaticanum II.¹⁵⁵ Het moet waken over de zuiverheid van de evangelieverkondiging.

3) Luther bestreed van zijn kant het pauselijk leergezag. Hij beriep zich op 1 Petrus 2:9: “Gij zijt een uitverkoren geslacht, een koninklijk priesterschap...” Alle christenen zijn van priesterlijke stand en hebben allen het recht de Schrift te verklaren: “We zijn toch allen priester..., hoe zouden we dan niet ook de macht hebben, te bespeuren en te oordelen wat er recht of onrecht is in het geloof.”¹⁵⁶ Daar we allen priester zijn, kan er voor Luther geen aparte geestelijke stand van priesters en monniken zijn met een paus aan het hoofd aan wie we ons moeten onderwerpen. Hij haalde graag het woord van Paulus aan: “De geestelijke mens beoordeelt alle dingen, zelf echter wordt hij door niemand beoordeeld” (1 Kor. 2:15). Luther was van mening dat hij alle geloofszaken mocht en ook moest beoordelen, maar niemand mocht over hem oordelen, ook de paus niet, daar deze volgens hem noch geloof noch Geest had. Als protestant delen we in feite deze mening van Luther.

Katholieken van hun kant wijzen erop dat in de eerste Petrusbrief er voor het algemene priesterschap een ander Grieks woord wordt gebruikt, nl. *hierateuma*, dan voor het gewijde priesterschap. De gewijde priester is de *presbuteros*, een term die wij met oudste Testamentisch ambt.

4) Luther wist zich gebonden aan het Woord van God, maar wilde verder als christen vrij zijn; het ging hem hierbij om de geestelijke vrijheid die onze harten [en gewetens] vrij

¹⁵³ KA 2, 316; WA 8, 325.

¹⁵⁴ GG 102; commentaar bij Gal. 2:6.

¹⁵⁵ *Dei Verbum*, II, 10.

¹⁵⁶ KA 2, 167; WA 6, 412.

maakt van alle zonden, wetten en geboden [ook van de paus].¹⁵⁷
Aan het begin van zijn boek *De vrijheid van een christenmens* doet hij de beroemde uitspraak: “Een christen is een zeer vrije heer over alle dingen, aan niemand onderworpen.” Hij beroept zich hierbij op de woorden van Paulus in 1 Kor. 9:19. Zijn uitspraak klinkt zo indrukwekkend dat men er gewoonlijk niet aan denkt na te gaan of zijn verwijzing naar Paulus wel klopt. Uit de context blijkt dat Paulus bedoelde te zeggen dat hij zijn eigen geld verdiende en zo financieel onafhankelijk was van anderen. Maar dit betekent niet dat hij in zijn missie eigenmachtig opereerde. In de gemeente te Antiochië kreeg hij het mandaat voor zijn zendingsreis (Hand. 13). Hij was onderdanig aan het gezag van de gemeente. Natuurlijk, Luther deed ook de uitspraak: “Een christen is een zeer dienstvaardige knecht van allen, onderworpen aan allen”. Maar dit onderworpen-zijn heeft geen betrekking op geestelijk gezag, maar op uiterlijk dienstbetoon.

5) Luther las niet letterlijk in de Schrift dat een paus het hoofd van de Kerk is. Christus is het (enige) hoofd van de Kerk. Daarom kan er geen ander hoofd zijn, ook geen paus, om de Kerk te leiden.¹⁵⁸ Dit is voor Rome een ongeldig argument, want Christus is niet meer op aarde om te vertellen wat er in de Kerk moet gebeuren. Daarom regeert de paus namens Christus de Kerk, bijgestaan door de Heilige Geest. Inderdaad, geen enkele aardse organisatie kan het stellen zonder een hoofd, of die nu paus, voorzitter, directeur, president, of hoe dan ook heet. Wij hebben toch ook een synode met een voorzitter. Dat de Amerikaanse president veel macht heeft, daar valt niemand over. Alleen de Katholieke Kerk mag voor ons geen paus als hoofd hebben. Dit is niet rationeel verklaarbaar, maar is het gevolg van de emotionele afkeer van het pausschap die we van Luther hebben geërfd.

In onze tijd komt er weer meer waardering voor het morele gezag van de paus. En er is een bezinning mogelijk over het Petrusambt als een ambt van eenheid. In de oecumenische dialoog gaat het om de vraag hoe het Petrusambt ingevuld kan worden, zodat het de eenheid bevordert.

¹⁵⁷ *De vrijheid van een christenmens*, 49.

¹⁵⁸ KA 2, 360; WA 54, 259.

Anticharismatisch

Het *sola scriptura* werkt ook door in een anticharismatische houding. Dit verklaart waarom er in reformatorische kringen een sterke weerstand kan bestaan tegen de charismatische beweging die in onze tijd in opmars is. Luther streed niet alleen fel tegen Rome, maar ook tegen de wederdopers die charismatisch waren en naar méér verlangden dan alleen naar het geschreven Woord van God. Volgens Luther maakte de duivel hen wijs dat ze naar Geest moesten streven.¹⁵⁹ Hieronder zullen we een vijftal aspecten van zijn anticharismatische houding nader bezien. Hierbij moeten we wel aantekenen dat Luther op zichzelf het werk van de Heilige Geest niet loochende. Hij bestreed wel bijzondere innerlijke ervaringen.

1) Luther had in het klooster geen vrede in zijn hart kunnen ervaren. Vermoedelijk daarom was zijn oplossing het verkondigen van de mening dat een mens geen vrede in zijn hart als bezit mag ervaren, en dat slechts door te geloven dat zijn zonden vergeven zijn, de mens vrede met God en een rustig gemoed kan krijgen. “Wie op een andere wijze vrede wil bereiken, zoals door innerlijke ervaring, die verzoekt heel zeker God en wil de vrede in het bezit en niet in het geloof hebben... Christus is onze vrede, maar slechts in het geloof.”¹⁶⁰ De innerlijke genade, vertroosting en vrede, die in de kloosterspiritualiteit zo belangrijk zijn, heeft hij volstrekt van de hand gewezen.

Gerechtigheid en genade zijn voor hem geen *habitus*, een kwaliteit van de ziel, maar ze zijn buiten ons, en vreemd voor ons. In 1527 kreeg hij last van ziekte en zware depressiviteit, en in 1530 zegt hij in een preek: “Dit evangelie leert ons dat de christelijke gerechtigheid niet in het hart en de ziel van de mens is; maar we moeten leren dat wij door de vergeving van zonden rechtvaardig en van zonden verlost worden. Het is een hoge prediking en hemelse wijsheid dat we geloven dat onze gerechtigheid, heil en troost buiten ons staan, dat we namelijk voor God rechtvaardig, aangenaam, heilig en wijs zijn, en toch is er in ons alleen maar zonde, ongerechtigheid en dwaasheid. In mijn geweten is er alleen maar gevoel en bewustzijn van zonde en vrees voor de dood, en toch moet ik een andere kant opkijken en geloven dat er geen zonde en dood is.”¹⁶¹ De mens komt

¹⁵⁹ KA 8, 313; WA 36, 219-224.

¹⁶⁰ KA 2, 44; WA 1, 541.

¹⁶¹ KA 8, 405; WA 32, 159-169.

anders voor God te staan: hij wordt door Hem rechtvaardig verklaard, maar innerlijk verandert hij niet. Het hele Evangelie betekende voor Luther het geloven in de vergeving van zonden die ons in het Woord van God wordt beloofd. Wat hier buiten valt is geen evangelie en is voor ons heil nutteloos of verwerpelijk. Deze houding is te verklaren door het feit dat hij duisternis en geen genade en vrede in zijn eigen ziel ervoer, waarvan hij zelf in zijn preek getuigt zoals we hierboven hebben gezien.

2) Voor Luther waren ook meditatie en speculatie die in het kloosterleven gebruikelijk waren, taboe. Alleen het Woord van God is van belang. Hij schrijft: "Opdat wij alles afwijzen: ook speculatie en meditatie en al wat door ijverige bezigheden der ziel onderhouden kan worden - het baat alles niets! Eén ding en dat alléén is nodig tot het christelijk leven, tot de gerechtigheid en tot de christelijke vrijheid. En dat is: het heilige Woord van God."¹⁶²

3) Luther was ook wars van bijzondere openbaringen en droomgezichten, ook al zijn ze veelvuldig in de Schrift te vinden. Hij schrijft: "Allen die pochen op bijzondere openbaringen en droomgezichten of daar naar streven, zijn verachters van God. Want ze hebben niet genoeg aan Zijn Woord. Ik verwacht in geestelijke zaken noch een bijzondere openbaring noch dromen; ik heb het zuivere Woord."¹⁶³

Rome heeft daarentegen altijd ruimte gegeven aan privé-openbaringen. Alleen moeten ze vanwege mogelijke misleiding wel worden getoetst of ze uit God zijn.

4) In de katholieke kerk hebben door de eeuwen heen wonderen plaatsgevonden. Maar volgens Luther was het niet meer nodig dat er wonderen in de Kerk geschieden. En als er toch wonderen zouden geschieden, moesten die wel van de duivel komen. In een preek over Mattheus 24:15-28 zegt hij: "Daar staat wat je moet doen: je moet de valse christenen en valse profeten niet geloven, ook al spreken ze in de naam van Christus, drijven ze duivels uit en verrichten ze veel daden. Daarom moet men leren dat men na de openbaring van Christus en Zijn evangelie geen teken of wonder moet geloven, ook al zou een dode worden opgewekt die al tien dagen dood geweest is."¹⁶⁴

¹⁶² *De vrijheid van een christenmens*, 22; WA 7,22.

¹⁶³ KA 9, 12; WA TR 6211.

¹⁶⁴ KA 8, 424; WA 45, 259-265.

Deze streeptheologie heeft Calvijn van Luther overgenomen. Daardoor is er in de Protestantse Kerk eeuwenlang weinig of geen aandacht voor wonderen geweest.

5) Vooral in charismatische kringen is er in onze tijd een hernieuwde interesse voor de ziekenzalving. Luther tekende protest aan tegen het feit dat Rome de ziekenzalving tot het laatste oliesel, het sacrament voor de stervende, had gemaakt.¹⁶⁵ In plaats dat hij de ziekenzalving weer in ere herstelde, heeft hij deze rite niet als sacrament beschouwd en helemaal afgeschaft. Hij kon alleen een rite als sacrament aanvaarden, wanneer die volgens het Nieuwe Testament door Christus zelf was ingesteld. Daarom heeft hij van de zeven katholieke sacramenten er slechts twee behouden: doop en avondmaal. Voor de ziekenzalving had hij geen Schriftuurlijk bewijs dat deze rite door Christus was ingesteld. Hij ging ervan uit dat Jacobus, die in zijn brief de ziekenzalving vermeldt (Jac. 5:14), deze rite eigenmachtig heeft geïntroduceerd. Luther hield er geen rekening mee dat het onderwijs dat Christus na zijn opstanding aan zijn discipelen heeft gegeven, (Hand. 1:3) niet schriftelijk werd opgetekend in het Nieuwe Testament, maar mondeling werd overgeleverd door de apostelen. Jacobus heeft naar alle waarschijnlijkheid niet zelf de ziekenzalving bedacht, maar dit mondelinge onderwijs van Christus toegepast. In Marcus 6:13 is er ook sprake van ziekenzalving: "De discipelen dreven vele boze geesten uit en zalfden vele zieken met olie en genazen hen." Volgens Luther gaat het hier om een gebruik van de vroege Kerk dat achterhaald is (streeptheologie). Maar uit de tekst kunnen we afleiden dat de discipelen precies doen wat Christus hun had geleerd. Christus heeft dan zelf de rite ingesteld. In dit geval mogen we met een gerust hart de ziekenzalving als een sacrament beschouwen en toepassen.

In dit boek gaat het er niet om wie er gelijk heeft: Rome, de wederdopers of Luther. We willen de verschillen begrijpen om nader tot elkaar te komen. Luther ging anders met de Schrift om dan Rome en wederdopers. Daardoor is er een patstelling ontstaan en lijkt de kloof onoverbrugbaar te zijn. Het conflict kan worden opgelost door samen naar de Schrift te luisteren en van elkaar te leren en zo

¹⁶⁵ KA 2, 231-235; WA 6, 567-571.

de woorden van Paulus ter praktiseren:
“Geworteld en gegrond in de liefde, zult gij dan, samen met alle heiligen [protestant en katholiek], in staat zijn te vatten, hoe groot de breedte en lengte en hoogte en diepte is, en te kennen de liefde van Christus, die de kennis te boven gaat, opdat gij vervuld wordt tot alle volheid Gods” (Ef. 3:17-19).

9. LUTHER EN ERASMUS

Het dispuut tussen Luther en Erasmus

In de bandreigingsbul was de uitspraak van Luther over de onvrije wil veroordeeld (stelling 36). Rome vond het te ver gaan dat Luther de term 'vrije wil' een loos woord noemde. Luther verdedigde zijn opvatting in een geschrift *Assertio*. Erasmus werd toen (door vorsten en pausen) onder druk gezet om tegen Luthers loochening van de vrije wil te ageren. Na enige aarzeling, omdat hij zich op dit gebied niet deskundig voelde, diende Erasmus in 1524 Luther van repliek in zijn boekje *De libero arbitrio diatribe* (debat over de vrije wil). Luther prees van zijn kant Erasmus omdat deze ingegaan was op de kern van de zaak waar het hem om ging – de strijd tegen de aflaathandel was voor hem slechts bijzaak geweest -, maar hij had ook felle kritiek op diens boekje in zijn weerwoord *De servo arbitrio* (over de geknechte wil), dat in 1525, na de Boerenoorlog, door Luther geschreven is. Om dit dispuut goed te kunnen verstaan, zullen we eerst het boekje van Erasmus aan een nader onderzoek onderwerpen.

De libero arbitrio

Het is noodzakelijk dit boekje zelf te lezen, want Erasmus' standpunt wordt m.i. niet altijd door Luther en anderen correct weergegeven. Luther maakte Erasmus uit voor een scepticus en stelde daar zelf tegenover dat de Heilige Geest geen scepticus is.¹⁶⁶ Dit oordeel behoeft nuancering. Erasmus bedoelde te zeggen dat de verhouding tussen genade en vrije wil een moeilijk thema is waar verschillend over gedacht kan worden. Daarom deinsde hij ook terug voor een duidelijk omljnd standpunt in deze kwestie. Maar dat betekent niet dat hij in het algemeen een scepticus was en sceptisch stond tegenover het christelijke geloof. Hij had daar geen twijfel over. Hij was er ook zeker van dat er een vrije wil bestaat. Verder wordt Erasmus een humanist genoemd. Dan moeten we wel bedenken dat hij geen humanist was in de moderne zin van het woord: iemand die meent een autonome wil te hebben die hem in staat stelt om zelf zijn heil te bewerken, en die denkt daarbij God niet

nodig te hebben. Erasmus echter was een gelovige katholiek en wist zich van God afhankelijk. Zijn geloofsfundament was een genadige God. Hij schrijft: "Niemand hoeft te wanhopen aan de vergeving van God, die oneindig genadig is."¹⁶⁷ Erasmus stond geen autonome wil voor, zoals Luther meende. Deze noemde Erasmus daarom een atheïst. We moeten hier een bepaald onderscheid in acht nemen dat Piet Guijt in een artikel over de vrije wil duidelijk aangeeft: "Het feit dat de mens een vrije wil heeft, wil niet zeggen dat de wil van God en die van de mens op gelijk niveau staan. De mens heeft uiteindelijk niets te willen (in de zin van iets bepalen) maar slechts te aanvaarden of af te wijzen wat God wil. De mens kan alleen kiezen voor God of tegen God, met andere woorden: kiezen in welke wetmatigheid hij stapt. Ofwel in de wetmatigheid van God (en dat geeft uiteindelijk ware vrijheid, gelukzaligheid en waarachtig leven) of in de wetmatigheid van satan, dus van de zonde, dat is elke afwijking ten opzichte van Gods bedoeling met de mens (en die afwijking levert ellende en dood op)."¹⁶⁸

Nu kunnen we begrijpen wat Erasmus met een vrije wil bedoelde, namelijk de keuzemogelijkheid die de mens heeft om Gods genade aan te nemen of te verwerpen.

Genade en vrije wil

Voor Erasmus is Gods genade het allerbelangrijkste en neemt de vrije wil slechts een ondergeschikte positie in. Hij voelt zich thuis bij degenen die het volgende leren over de verhouding tussen genade en vrije wil: "Daar ieder gebeuren drie delen heeft, namelijk begin, voortgang en voltooiing, kunnen we zeggen dat het eerste en laatste deel een kwestie van genade zijn, terwijl aan de vrije wil slechts in de tussenfase een bepaalde werking kan worden toegeschreven, maar wel zo dat in hetzelfde ondeelbare werk twee oorzaken samengaan: de genade van God en de wil van de mens, en weliswaar zo dat de genade de hoofdoorzaak is en de [menselijke] wil de nevenoorzaak die zonder de genade tot

¹⁶⁶ *Kiezen is dienen* (KD) 47; WA 18, 605.

¹⁶⁷ *De libero arbitrio*, 1.a.8.

¹⁶⁸ *Promise*, april 2012; www.stichting-promise.nl

niets in staat is, terwijl de hoofdoorzaak onafhankelijk is... Dit samengaan van oorzaken heeft tot gevolg dat de mens al zijn heil aan de goddelijke genade te danken heeft, omdat het slechts zeer weinig is wat de vrije wil hier doet en omdat de mens datgene wat hij vermag te doen, een werk van Gods genade is, die de vrije wil eerst heeft geschapen en hem vervolgens heeft bevrijd en genezen.”¹⁶⁹ Erasmus heeft zoveel mogelijk Luther tegemoet willen komen, want hij was op verzoening uit. Hij was het voor 90% met hem eens. Hij vond alleen dat Luther te ver ging door alle vrije wil in het heilsplan te loochenen. In zijn eigen visie was er ook ruimte voor de keuzemogelijkheid die de mens heeft.

De vrije wil en de christelijke traditie

In zijn boekje verdedigt Erasmus het bestaan van de vrije wil op grond van tal van Bijbelteksten waarin sprake is van geboden, aansporingen enzovoort. Luther stelde er prijs op dat hij weerlegd zou worden op grond van de Schrift. Erasmus heeft inderdaad de Schrift laten spreken. Nu is er in de Schrift geen tekst te vinden waarin expliciet staat dat er geen vrije wil bestaat of juist wel. Voor welke mogelijkheid we kiezen is een kwestie van interpretatie. Erasmus wilde zich in zijn uitleg aansluiten bij de hele christelijke traditie, waar volgens hem sprake is van een unaniem getuigenis ten gunste van de vrije wil. De enigen die wel de vrije wil hebben geloofd, waren, zo schrijft hij, Mani, een gnostische ketter die geen deel uitmaakte van de katholieke kerk, en Wycliffe (1328 -1384), een geestverwant van Luther.

Een voor Erasmus belangrijke voorstander van de vrije wil in de vroege kerk was Origenes (185/86 -254). Deze kwam uit een christelijke familie; zijn vader had nog leerlingen van de apostelen meegemaakt. Daardoor kende Origenes de mondelinge overlevering der apostelen. Volgens hem was de vrije wil een lering van de apostelen en daarom de officiële leer van de kerk, waaraan de gelovige zich te houden had. Hij schrijft: “Ook dit is duidelijk omschreven in de kerkelijke prediking dat iedere met rede begaafde ziel een vrije wil bezit; dat deze een strijd heeft te voeren tegen de duivel en zijn engelen en boze machten, omdat die er naar streven deze met zonden te beladen; maar indien wij goed en verstandig

¹⁶⁹ *De libero arbitrio*, 4.8.

leven, zullen we er naar streven onszelf van zo'n last te bevrijden. Daaruit volgt ook het inzicht dat we niet onderworpen zijn aan een noodzaak zodat we in elk geval, ook tegen onze wil, gedwongen zouden worden om goed of kwaad te doen. Want indien wij onze eigen baas zijn, kunnen misschien bepaalde invloeden ons aanzetten tot zonde en andere ons helpen tot behoud, maar wij worden niet uit pure noodzaak gedwongen goed of slecht te handelen, wat wel het geval is volgens hen die zeggen dat de loop en beweging der sterren de oorzaak is van menselijke acties, niet alleen van die welke buiten onze wil om gebeuren, maar ook van die waarover we wel macht hebben.”¹⁷⁰

Luther verweet Erasmus dat hij Augustinus niet had vermeld als een loochenaar van de vrije wil, want Augustinus stond volgens Luther aan zijn kant. Inderdaad had Augustinus in zijn strijd tegen Pelagius de genade wel eens zo benadrukt dat de vrije wil op de achtergrond was geraakt. Maar hij heeft nooit de vrije wil helemaal geloofd. We mogen Augustinus ook niet eenzijdig lezen. Laten we zien wat hij in zijn boek tegen Pelagius, getiteld *De spiritu et littera*, – dat Luther ook kende – over de vrije wil schrijft. “Doen wij de wilsvrijheid teniet door de genade? Geenszins. Wij doen die veeleer tot haar recht komen. Zo weinig namelijk de wet door het geloof, zo weinig wordt de wilsvrijheid door de genade tenietgedaan, maar ze komt juist tot haar recht. Want ook de wet wordt slechts door de vrije wil vervuld. Door de wet wordt de mens zich echter bewust van de zonde, door de genade wordt de ziel genezen van de gebreken van de zonde, door de genezing van de ziel wordt de wilsvrijheid bevrijd, door deze wilsvrijheid scheidt de mens vreugde in de gerechtigheid, in deze vreugde die de mens aan de gerechtigheid beleefd, wordt de wet opgevolgd.”¹⁷¹

Wat hij heeft uiteengezet over de vrije wil, bewijst hij vervolgens aan de hand van een aantal Bijbelteksten. Verder schrijft hij: “De met rede begaafde ziel beschikt van nature over de wilsvrijheid die door de Schepper is gegeven; deze vrije wil is een ambivalente kracht die naar het geloof, alsook naar het ongeloof kan neigen... God wil weliswaar dat alle mensen gered worden en tot de kennis van de waarheid komen (1 Tim. 2:4), maar Hij wil

¹⁷⁰ *De principiis*, inleiding.

¹⁷¹ *De spiritu et littera*, 30.52.

hen ook niet de wilsvrijheid afnemen; op grond van het goede of slechte gebruik van deze kracht zullen ze namelijk eens in absolute gerechtigheid geoordeeld worden.”¹⁷²

“Toestemming of afwijzing tegenover de roepstem van God is een kwestie van de eigen wil.”¹⁷³

“Wanneer iemand mij vraagt of de mens er in dit leven voor kan zorgen dat hij niet zondigt, geef ik toe: dit is mogelijk door de genade van God en de wilsvrijheid van de mens, de wilsvrijheid zelf behoort voor mij ongetwijfeld eveneens tot de genade van God, dat wil zeggen, ze is één van de geschenken van God.”¹⁷⁴

Hieruit blijkt dat de visie van Augustinus overeenkomt met de leer van de vroege kerk dat de mens een vrije wil heeft. Toch wordt in navolging van Luther vaak beweerd dat Augustinus de vrije wil heeft geloofhend. Als bewijs daarvoor wordt nog wel eens de volgende tekst uit zijn boek aangehaald: “Om dit te bewerken [goed te leven] wordt de liefde Gods in onze harten uitgestort, niet door de vrije wil, die van de mensen stamt, maar door de Heilige Geest die ons geschonken wordt” (Rom. 5:5).¹⁷⁵ Augustinus bedoelt hiermee echter niet te zeggen dat er helemaal geen vrije wil bestaat, maar hij wil duidelijk maken dat God het initiatief neemt om Zijn genade te schenken. De genade staat voorop. Dit besef is in de katholieke theologie bewaard gebleven. We vinden dit ook bij Erasmus, zoals we hebben gezien.

In zijn omschrijving van de vrije wil sluit Erasmus zich aan bij Augustinus’ definitie in *De spiritu et littera*. Hij schrijft: “De vrije keuze vat ik hier op als een kracht van de menselijke wil, waardoor de mens zich kan toewenden tot datgene wat tot het eeuwig heil leidt, of zich daarvan afkeren.”¹⁷⁶

De vraag dient zich dan aan wat Luther heeft bezielde om dwars in te gaan tegen de hele christelijke traditie door de vrije wil te loochenen.

De servo arbitrio

Terwijl Erasmus op verzoening uit was, uitte Luther bijzonder felle kritiek op hem in zijn weerwoord *De servo arbitrio*. Hij neemt daarin

een denigrerende houding aan tegenover Erasmus: “Ik heb de kennis. Jij hebt er niets van begrepen.” Zoals gezegd had Erasmus gedaan wat Luther graag wilde en hem op grond van de Schrift weerlegd. Maar als je het met Luther niet eens was, had je van de Bijbel gewoon niets begrepen. Luther was er vast van overtuigd dat hij degene was die het Evangelie pas goed had begrepen. In 1522 zegt hij in een preek: “Ik ben degene geweest, aan wie God het voor het eerst geopenbaard heeft, jullie zulke woorden van Hem te prediken. Ik ben er ook zeker van dat jullie het zuivere Woord van God hebben.”¹⁷⁷

Om een indruk te geven van de toon van Luthers weerwoord volgt hier een fragment: “Het valt niet mee hier iets anders dan sluwheid en geslepenheid in te zien. Want wie de Schrift zo ontwijkend en onoprecht onderzoekt als u hier doet, die kan inderdaad onverstoort van zichzelf zeggen dat hij er nog niet echt goed in onderricht is, maar dat hij graag iets wil bijleren – en intussen alles liever willen dan dat. Die bescheidenheid is dan gewoon onzin: een manier om de spot te drijven met het licht dat in de Schrift zo helder straalt en tegelijkertijd de eigen halsstarrigheid als iets moois te presenteren.”¹⁷⁸ En zo is de toon van zijn hele boek. Hij heeft Erasmus overladen met spot, hoon en verachting. “Ik haat Erasmus uit de grond van mijn hart. Ik beschouw hem als de grootste vijand van Christus, zoals die er in geen duizend jaar is geweest”, zo zegt hij herhaaldelijk in de *Tischreden*.¹⁷⁹

Het is te begrijpen dat Erasmus pijnlijk getroffen was door Luthers harde kritiek. In een brief aan Luther reageert hij als volgt: “Wat doen echter al die lachwekkende verwijten, al die lasterlijke leugens ter zake: dat ik een atheïst ben, een epicurist, een scepticus jegens het christelijk geloof, een godslasteraar en wat niet al? Nog afgezien van veel andere dingen die u niet hardop zegt. Ik kan deze aantijgingen daarom licht opnemen, omdat er niets bij is waarin mijn geweten mij kan verontrusten. Als ik niet in christelijke geest over God en de heilige schrift zou denken, zou ik geen dag langer willen leven. Als u uw zaak met uw gewone heftigheid, maar zonder fanatieke aantijgingen had bepleit, zou u minder mensen tegen u in het harnas

¹⁷² id., 33.58.

¹⁷³ id., 34.60.

¹⁷⁴ id., 35.62.

¹⁷⁵ id., 3.5.

¹⁷⁶ *De libero arbitrio*, 1.b.9.

¹⁷⁷ KA 4, 64; WA 10 III, 8.

¹⁷⁸ KD 243; WA 18, 741.

¹⁷⁹ Christiani, 39; Mathesius. *Tischreden*, 301.

hebben gejaagd; doordat u zich hebt laten gaan wordt nu meer dan een derde deel van uw boek daardoor in beslag genomen.”¹⁸⁰

Erasmus schreef nog een paar boeken om Luther van repliek te dienen. Daar heeft Luther niet meer op gereageerd. Luthers boek *De servo arbitrio* heeft een definitieve breuk betekend. We zullen zien waarin en waarom Luther zo anders was dan Erasmus en waarom hij diens verdediging van de vrije wil niet kon verdragen.

Sola gratia

Luther reageerde zo fel omdat voor hem de kern van het Evangelie in het geding was. De kern van zijn leer was: in het heilsplan doet God alles en de mens niets. Alles is genade: *sola gratia*.

Hij was er van overtuigd dat men alleen God kon eren door negatief over de mens te denken. De mens is voor hem totaal verdorven en uit zichzelf tot niets goeds in staat in de ogen van God. We zijn niet meer dan een rijdier, dat of door God of door de satan bereden wordt. Wie ons berijdt, daar kunnen wij niet over beslissen, dat gaat totaal buiten ons om. Luther schrijft: “Zo staat de menselijke wil tussen beiden in het midden, als ware het een lastdier of een rijdier. Zit God erop, dan doet het wat God wil en gaat het waar God wil. Zoals de psalm zegt: ‘Ik ben als een lastdier geworden en ik ben altijd bij u’ (Ps. 73:22). Zit de Satan erop, dan doet het wat de Satan wil en gaat het waar de Satan wil. Het kan niet naar eigen keuze naar een van beide berijders lopen of die voor zich uitzoeken. Het zijn juist de berijders die met elkaar strijden om het bezit van het dier.”¹⁸¹

Ook al zijn we gerechtvaardigd, we blijven een rijdier en een zondaar. Ja, we zijn volgens Luther niet meer dan een bijl in de handen van God: “Christenen worden niet door hun vrije keuze, maar door de Geest Gods geleid (Rom. 8). En geleid worden is iets anders dan autonoom handelen. Het is in een beweging meegenomen worden, zoals de zaag of de bijl door de timmerman bewogen wordt.”¹⁸² De mens is een passief instrument in de handen van God.

Het mensbeeld in de katholieke theologie is optimistischer dan dat van Luther. In protestantse kringen kan dit gegeven opgevat

worden als hét grote verschil tussen Rome en Reformatie, dat zelfs als kerkscheidend wordt ervaren. Om dit verschil goed te begrijpen en te bepalen of het werkelijk zo'n grote kloof moet scheppen, laat ik Guijt nog een keer aan het woord, die in zijn artikel schrijft: “Men verwacht verdorvenheid met verlorenheid. De zondige mens is wèl door zonden verloren, want door (zelfs een enkele) zonde is er al scheiding tussen God en mens, en derft (mist) de mens de heerlijkheid van God. Maar dat betekent niet per se dat de mens dan tot niets goeds meer in staat zou zijn. Immers als de mens totaal verdorven zou zijn, dan zou hij net als de duivel zelf zijn.”¹⁸³

Rome gaat niet uit van de totale verdorvenheid van de mens, maar belijdt wel dat de mens zonder Christus verloren is en zonder hoop en God in de wereld is. Luther is van zijn kant weliswaar van mening dat we geen werken kunnen doen die voor God waarde hebben, maar we kunnen volgens hem wel in wereldlijke zaken bepaalde goede werken verrichten.¹⁸⁴ Daarom hoeft de kloof in de praktijk ook niet zo groot te zijn als men denkt. Laten we liever ieder getwist staken en samen getuigen van de liefde van God en het eeuwige leven dat Jezus schenkt in een wereld waar zoveel mensen zonder hoop en God zijn. Niet twisten, maar samen getuigen van Hem is de opdracht die de Heer ons heeft gegeven.

Behalve een theologische reden – God alle eer geven voor onze redding – had Luther ook nog een persoonlijke reden om alle vrije wil tegenover God te loochenen. Zoals reeds gezegd is veel van zijn theologie verklaarbaar vanuit zijn eigen zielenneed. In zijn boek geeft hij aan wat zijn grote persoonlijke bezwaar is tegen de vrije keuze. Als er een vrije wil zou bestaan, dan “heeft God de loodzware last om zijn mildheid en zijn toorn aan te nemen of juist af te wijzen op de schouders van de mensen gelegd.”¹⁸⁵

We hebben in hoofdstuk 1 gezien dat Luther zich in het klooster onmachtig voelde om goede werken te doen teneinde God te behagen. Om zelf te moeten kiezen en een eigen bijdrage aan het heil te moeten leveren was voor hem een te zware last: die verantwoordelijkheid kon hij niet dragen. Want dan kwam er van zijn redding geen spaan

¹⁸⁰ Trapman, 84 (Ep. 1688).

¹⁸¹ KD 84; WA 635.

¹⁸² KD 177; WA 699.

¹⁸³ *Promise*, april 2012.

¹⁸⁴ KD 287; WA 18, 767.

¹⁸⁵ KD 189; WA 18, 706.

terecht. Hij kon alleen zeker zijn van zijn heil door dit helemaal in de handen van God te leggen. Zelf hoefde hij niets meer te doen. Alleen Gods genade telde nog. Hij heeft dit als een geweldige bevrijding ervaren. Erasmus had in zijn boek gewezen op vele geboden en aansporingen in de Bijbel, die volgens hem de vrije wil veronderstelden. Luther reageerde steeds met dezelfde redenering: de geboden zeggen ons wat we moeten doen en niet wat we kunnen doen. Ze maken ons slechts bewust van onze zonde en ons onvermogen het goede te doen. De wet is een voorbereiding op het Evangelie: als we wanhopig worden omdat we de wet niet kunnen vervullen en aan onszelf gaan vertwijfelen, worden we ontvankelijk voor Gods genade. Dan – en alleen dan – kan Christus ons Zijn genade schenken. Luther is ook hier somberder dan de katholieke theologie. Volgens Rome kan de mens met behulp van Gods genade wel goede werken doen ten overstaan van God, waar Luther in zijn boek niet over spreekt. Augustinus schrijft: “De wet werd gegeven opdat de genade gezocht wordt; en genade werd gegeven opdat de wet vervuld wordt.”¹⁸⁶ Beide partijen belijden dus de noodzaak van de genade.

Het noodlot

Luther heeft niet de vrije wil in de gewone dingen zoals eten, drinken enz. gelochend, maar wel ten overstaan van God. Tegenover de vrije wil poneert hij de stelling: “Alles geschiedt uit noodzaak.”¹⁸⁷ Als bewijs hiervoor citeert hij deze Bijbeltekst: “Mijn raad zal staan en mijn wil zal geschieden” (Jes. 46:10). Het soevereine handelen van God hoeft natuurlijk niet de verantwoordelijkheid van de mens uit te sluiten. Er is nergens in de Bijbel duidelijk sprake van een noodlot waaraan we te allen tijde zijn onderworpen. Luther heeft dan ook zijn toevlucht genomen tot de heidense noodlotgedachte. De kroongetuige daarvan is voor hem de heidense dichter Vergilius. Luther schrijft: “Maar hoezo zijn die dingen voor ons christenen diepe verborgenheden, waar alleen oneerbiedige wanwijsheid in wil doordringen, terwijl toch de heidense dichters, wat zeg ik, terwijl jan en alleman ze voortdurend in de mond nemen? Hoe vaak noemt niet alleen al Vergilius het

fatum, het lot? 'Alles staat onder een vaste wet'. En: 'voor ieder staat zijn dag al vast'. En: 'als het lot u roept'. En: 'als je je harde lot toch eens kon breken'. Deze dichter wil maar één ding laten zien, namelijk dat bij de verwoesting van Troje en de opkomst van het Romeinse rijk het lot een grotere rol speelde dan alle menselijke inspanningen – of zeg maar gerust: dat alle dingen en mensen onder dezelfde noodwendigheid staan. Zelfs zijn onsterfelijke goden onderwerpt hij aan het lot.”¹⁸⁸ De grote vraag is nu waarom Luther de heidense noodlotgedachte heeft geïntegreerd in zijn christelijk geloof. Ook hier is zijn theologie verklaarbaar vanuit zijn eigen zielen nood. In hoofdstuk 3 hebben we gezien dat Luther zich niet vrij voelde. Hij raakte verward in een strijd die hij niet heeft gewild. In een brief schreef hij: “Mijn geschriften bewijzen dat ik in deze zaak werd gedreven door een dwingende kracht en niet door mijn twistzieke karakter... Ik heb slechts één wens: me uit het openbare leven terug te trekken en in afzondering en verborgenheid te leven.”¹⁸⁹ Luther heeft een noodlot in zijn eigen leven ervaren.

Dubbele predestinatie

Als er geen vrije wil bestaat ten overstaan van God en de mens niet voor of tegen God kan kiezen, maar God alles bepaalt, kom je uit bij de dubbele predestinatie: alleen God beslist wie er gered of verdoemd wordt. Dit merken we ook in Luthers boek. Nu wordt er vaak beweerd dat Luther de leer van de dubbele predestinatie niet gekend heeft. Inderdaad vinden we bij hem geen uitvoerige beschrijvingen van deze leer, maar hij oppert wel degelijk het idee dat er een dubbele predestinatie bestaat. Hieronder volgen enkele passages uit zijn boek; dan kan de lezer zelf oordelen.

“Gods liefde voor mensen is eeuwig en onveranderlijk, eeuwig is ook zijn haat: van vóór de wereld er was, dus nog veel verder terug dan vóór de verdiensten en werken van de vrije keuze. Daarom geschiedt alles in ons leven noodzakelijk: al naar gelang hij ons wel of niet van eeuwigheid liefheeft.”¹⁹⁰

“Als u in uw schik bent met de God die onwaardigen kroont met eer dan moet u niet tegelijk het hoofd schudden, omdat hij mensen

¹⁸⁶ *De spiritu et littera*, 19.34.

¹⁸⁷ KD 60; WA 18, 617.

¹⁸⁸ KD 61; WA 18, 618.

¹⁸⁹ Olivier, 145v.

¹⁹⁰ KD 217; WA 18, 725.

veroordeelt die dat niet aan zichzelf te wijten hebben. Als hij ginds rechtvaardig moet heten, waarom dan niet ook hier? Daar strooit hij zijn genade en barmhartigheid over mensen die dat niet waard zijn, hier zijn toorn en strengheid over mensen die dat niet verdiend hebben – in beide gevallen gaat hij naar menselijke maatstaven alle perken van billijkheid te buiten. Maar tegelijk is hij beide malen rechtvaardig en waarachtig, gemeten aan wie hij is.”¹⁹¹

“Dit is de hoogste graad van geloof: erop vertrouwen dat *hij* zachtmoedig is, die zo weinigen redt, zo velen verdoemt; dat *hij* rechtvaardig is, wiens wil ons onontkoombaar rijp maakt voor verdoeming; waardoor het er veel van weg heeft – zoals Erasmus het zegt – dat hij genoeg beleeft aan de kwellingen van ongelukkigen en eerder onze haat dan onze liefde verdient. Kon ik op enigerlei wijze *begrijpen hoe* God barmhartig en rechtvaardig is, terwijl hij zo hevig toorn en zo onbillijk is, dan was er voor het geloof niets te doen. Ik kan het echter niet begrijpen en daarom valt er, waar zulke dingen verkondigd en onder ons mensen gebracht worden, iets te *gelooven*. Zoals wij ook, juist als God doodt, midden in de dood kunnen *gelooven* in het leven.”¹⁹²

Luther is ook hierin een eigen weg gegaan. De bewering dat God op grond van Zijn eeuwige haat mensen verdoemt die het niet verdiend hebben, is nooit een katholieke leer geweest. Ook Augustinus leerde dat niemand buiten zijn schuld verloren gaat. In de katholieke theologie wordt daarom de naam *praedestinatio*, voorbeschikking, in het algemeen alleen gebruikt voor Gods houding t.a.v. het eeuwige heil van de mens en wordt de houding van God t.a.v. de eeuwige straf als *reprobatio*, verwerping, aangeduid. Deze verwerping is een straf voor de zonden. De predestinatie van de uitverkorenen is voor Rome een kwestie van vóórweten: God weet van tevoren wie wel of niet verloren gaan (vgl. Hand. 2:23; Rom. 8:29; 1 Petr. 1:2). Luther vult dit aan door de stelling te pomen dat God ook *wil* wat Hij vooruitweet en dit dan ook noodzakelijkerwijs geschiedt.¹⁹³ Volgens kardinaal de Jong kan hij hier beïnvloed zijn door de nominalist Ockham en door Augustinus.¹⁹⁴ Inderdaad heeft Augustinus op

enkele plaatsen – in tegenstelling weer met tal van andere – beweerd dat God niet de redding van alle mensen wil. Wat dan te doen met teksten zoals 1 Tim. 2:4: “God wil dat alle mensen behouden worden” en Ez. 18:23: “Ik heb geen welgevallen aan de dood van de zondaar”?

Luther neemt zijn toevlucht tot een dubbelheid in God: hij maakt onderscheid tussen de geopenbaarde en verborgen wil van God. In Zijn Woord wil God de dood van de zondaar niet maar de verborgen God is anders en wil die wel. Hij heeft zelfs een conflict in God geschapen. Hij schrijft: “De Diatribe¹⁹⁵ echter raakt door haar eigen onkunde op een dwaalspoor, waar zij hoegenaamd geen onderscheid maakt tussen de verkondigde en de verborgen God, dat wil zeggen tussen Gods woord en God zelf. Want God doet veel dat hij ons in zijn woord niet laat zien. En hij wil veel waarvan hij ons in zijn woord niet laat zien dat hij het wil. Zo wil hij de dood van de zondaar niet – tenminste: niet in zijn woord. Hij wil hem wél met die voor onze blik principieel verborgen wil. Maar nu moeten *wij* alleen letten op zijn woord en die ondoorgrondelijke wil laten voor wat hij is. Door het woord moeten wij ons laten leiden, niet door die wil die wij niet kunnen naspeuren.”¹⁹⁶ Wij moeten ons niet bezighouden met de verborgen God, maar ons vastklampen aan de mens Jezus Christus die ons genadig is. Daardoor is zijn leer van de dubbele predestinatie op de achtergrond geraakt en weten vermoedelijk maar weinig mensen dat Luther die leer heeft gekend.

Conflictdenken

Een derde beweegreden voor Luther om de vrije wil te loochenen was zijn conflictdenken. Ook achter het *sola gratia* gaat een conflictdenken schuil: Gods genade sluit de vrije wil van de mens uit. Terwijl de vrije wil voor Augustinus en in navolging van hem voor de middeleeuwse gelovigen een genadegeschenk van God is, en genade en vrije wil samengaan, heeft Luther een conflict tussen beide geschapen en poneert hij de stelling: “Zo waar is het dat de genade nog niet het kleinste beetje of ook maar de minste invloed van de vrije keuze naast zich verdraagt.”¹⁹⁷ Voor hem duldt genade geen

¹⁹¹ KD 226; WA 18, 731.

¹⁹² KD 81; WA 18, 633.

¹⁹³ KD 212v; WA 18, 722.

¹⁹⁴ de Jong, 3, 15.

¹⁹⁵ Erasmus' boek.

¹⁹⁶ KD 156; WA 18, 685.

¹⁹⁷ KD 304; WA 18, 778.

vrije wil naast zich. Wie de vrije wil poneert, loochent Jezus Christus. Dit is het ergste verwijt dat Erasmus van Luther toebedeeld kreeg. Maar voor Erasmus betekende de vrije wil niet dat men Christus verloochent, maar dat men juist “ja” zegt tegen Christus. Door deze omdraaiing is het grote conflict Rome-Reformatie geschapen. Het gaat in diepste wezen om een fictief conflict, mede ontstaan door begripsverwarring. Dat conflict kan worden opgelost en hoeft eigenlijk niet eens te worden opgelost. Christelijk geloof betekent voor beide partijen: ”ja“ zeggen tegen Christus.

De *sola's* – ze zijn merkwaardigerwijze nergens in de Schrift te vinden en zijn zelf niet Schriftuurlijk – beklemtonen het conflict en vormen een belemmering in ons streven naar eenheid en verzoening. Nu zijn de *sola's* ons als protestant dierbaar en we zullen er niet gemakkelijk afstand van doen. Maar we kunnen een vertaalslag maken en er een nieuwe oecumenische betekenis aan geven. Dan belijden Rome en Reformatie samen: Alléén de Bijbel – en dus geen ander geschrift – is het Woord van God dat gezag heeft voor ons geloof en leven. Alléén Jezus Christus – en niemand anders – is de Verlosser die voor onze zonden is gestorven. Wij kunnen niet onszelf verlossen door goede werken; verlossing is alléén mogelijk dankzij Gods genade. Wij kunnen aan Zijn genadegeschenk van het eeuwige leven alléén deel krijgen als wij van onze kant in Zijn Zoon geloven en “ja” tegen Hem zeggen. Zo kunnen we samen de *sola's* belijden.

10. DE GEVOLGEN VAN HET CONFLICT

Oproer

We zijn er aan gewend om de zegeningen van de Reformatie te gedenken. Dit zal in het jaar 2017 ook veelvuldig gebeuren. Maar we mogen onze ogen niet sluiten voor de schaduwzijde van de Reformatie: de opmars ervan is gepaard gegaan met veel oproer, oorlog en verdeeldheid.

Luther ging er prat op dat hij geen schuld had aan oproer en oorlog.¹⁹⁸ Inderdaad heeft hij geen oproer en oorlog gewild; maar door zijn strijd voor vrijheid en tegen Rome heeft hij wel een geestelijk klimaat geschapen waarin oproer en opstand – zoals de Boerenopstand – mogelijk werd. Speciaal de verbranding van de banbul en de boeken van het canonieke recht op 10 december 1520 heeft een enorme impact gehad op het Duitse volk en een revolutionaire geest aangewakkerd.

In februari 1522 braken er in Wittenberg onlusten uit. Een menigte bestormde de kerken en vernielde altaren, kruisen en beelden.¹⁹⁹

Luther is vanaf de Wartburg, waar hij zich schuilhield, naar Wittenberg gegaan om de rust te herstellen, wat gelukt is.

De indruk wordt nog wel eens gewekt dat er alleen in Wittenberg onlusten zijn geweest, maar dat blijkt niet waar te zijn. Ook in Erfurt, waar Luther gestudeerd heeft en in het klooster is ingetreden, is er oproer ontstaan en nog wel erger dan in Wittenberg. Toen Luther in 1521 op weg naar Worms door Erfurt kwam, hield hij daar een felle prediking tegen Rome. De volgende dag brak daar een hevig oproer uit als gevolg van zijn prediking. Gesteund door het gepeupel meenden de woeste en plunderzieke studenten het recht te hebben de nieuwe leer te vuur en te zwaard te mogen verspreiden; ze liepen als razenden door de straten, drongen de huizen van de priesters binnen en vernielden alles wat onder hun handen kwam.²⁰⁰ Luther veroordeelde dit oproer, maar heeft wel zelf de gemoederen geprikkeld.

In juni 1521 ontstond er een tweede oproer. De oproerlingen bestormden 60 papenhuisen,

plunderden bibliotheken en pleegden zelfs moorden. Enkele dagen later gingen zeven woningen in vlammen op. Het was een complete burgeroorlog geworden. Op 3 december brak er nog een derde oproer uit.²⁰¹ In oktober 1522 verscheen Luther plotseling in Erfurt om de orde te herstellen. Hij oogstte daar echter niet zo veel succes als in Wittenberg, aangezien er door katholieken – onder leiding van Bartholomeus van Usingen, de vroegere leermeester van Luther – krachtig weerstand werd geboden aan de protestantisering van Erfurt. Johannes Lang, de protestantse leider aldaar en een goede vriend van Luther, heeft met enige vrienden nog een plan bedacht om Usingen van de brug in de rivier de Gera te werpen zodat ze hem kwijt waren, maar dit mislukte. Ze hebben hem ten slotte nog wel uit Erfurt weten te verdrijven. De troebelen bleven niet beperkt tot de twee bovengenoemde steden: in bijna alle plaatsen waar de Reformatie oprukte, ging de protestantisering gepaard met onlusten.²⁰²

Oorlog

Niet alleen plaatselijk waren er onlusten, ook landelijk veroorzaakte de opmars van de Reformatie strijd. In alle landen waar de Reformatie invloed kreeg (Nederland, Duitsland, Frankrijk, Zwitserland, Engeland en Scandinavië) is er strijd ontstaan, ja zelfs oorlog uitgebroken. Over deze oorlogen schrijft MacCulloch, die bekend is door zijn documentaire op de TV, het volgende: “We zouden de Reformatie natuurlijk kunnen beschouwen als eenvoudig twee eeuwen vol oorlog. In de zestiende eeuw was er gedurende minder dan tien jaar volledige vrede geweest en er heerste minder dan een paar jaar vrede in de eerste helft van de zeventiende eeuw. De problemen waren al eerder begonnen, met de Frans-Habsburgse oorlogen in Italië in de jaren 1490, maar de Reformatie zou al zes jaar na aanvang in 1517 een belangrijke aanleiding vormen voor de geweldsuitbarsting van de Boerenoorlog in de Duitse gebieden. De Reformatie zou al snel de belangrijkste reden

¹⁹⁸ KA 4, 236; WA 30 III, 279.

¹⁹⁹ Berkhof, 161.

²⁰⁰ Duijnstee, 2, 80v.

²⁰¹ Duijnstee, 3, 46v.

²⁰² Heussi, 289.

voor moord en doodslag worden. De door de lutheranen aangestichte Schmalkaldische Oorlogen vanaf 1547 vonden hun opvolger in de door de gereformeerden geïnspireerde oorlogen tussen de jaren 1560 en 1590 en vervolgens in de verschrikkingen van de Dertigjarige Oorlog. Herhaaldelijk begaven zich hele colonnes religieuze vluchtelingen op de Europese wegen.²⁰³

De Reformatie bracht geen godsdienstvrijheid. Wanneer in Duitsland een vorst protestant geworden was, moesten al zijn onderdanen lid zijn van de Lutherse kerk. Wie katholiek wilde blijven moest zijn bezittingen en verhuizen naar een katholiek gebied. Ook zijn er 'ketteren' – vooral wederdopers – terechtgesteld. Protestanten hebben begrijpelijkerwijze een grote afkeer van de Roomse inquisitie. Maar we kunnen hierbij wel een paar kanttekeningen plaatsen. Natuurlijk is elk slachtoffer er een te veel, maar het aantal slachtoffers is schromelijk overdreven. De getallen zijn vertienvoudig. Bovendien heeft niet alleen Rome ketteren vervolgd. Aan beide zijden is er sprake geweest van bloedschuld.

Luther had de leiding van de Lutherse kerk toevertrouwd aan de vorsten. Daardoor kwamen protestantse en katholieke vorsten tegenover elkaar te staan in hun strijd om de macht en braken er godsdienstoorlogen uit. De ergste oorlog is de Dertigjarige oorlog geweest (1618 – 1648), die Duitsland in een diepe duisternis heeft gehuld. Deze oorlog begon in Bohemen met een opstand van protestanten tegen de katholieke overheid. MacCulloch schrijft dat er volgens een moderne schatting maar liefst veertig procent van de bevolking in de Duitstalige gebieden vroegtijdig de dood vond door de oorlogshandelingen of hongersnood en ziekte die daarvan het gevolg waren.²⁰⁴

De belangrijkste redenen voor het uitbreken van de oorlog waren volgens hem religie, religieus fanatisme en religieuze haat.²⁰⁵ Er is een onvoorstelbare wederzijdse haat en verbittering geweest. Jezus' boodschap van liefde was veranderd in een boodschap van haat. Mgr. de Korte heeft gezegd: "Wij hebben het gelaat van Christus verduisterd."

²⁰³ MacCulloch, 674.

²⁰⁴ MacCulloch, 489.

²⁰⁵ MacCulloch, 491.

Luther en oorlog

Erasmus was uitermate bezorgd over al het oproer dat door Luthers optreden ontstond. Luther zelf lag er niet wakker van; integendeel, hij was er in zekere zin zelfs blij mee, want het was voor hem hét teken dat God aan zijn kant stond. Waar het evangelie wordt verkondigd, ontstaat oproer. De wereld voert strijd tegen het evangelie en de kinderen Gods. Zo schrijft hij: "De wereld met zijn God kan en wil het woord van de ware God niet verdragen, de ware God kan en wil niet zwijgen. Als nu die twee Goden in oorlog zijn, zou dan niet de hele wereld in beroering zijn?"

Wie dit tumult dus tot bedaren wil brengen, wil eigenlijk Gods woord uit de weg hebben. Echter, zo dikwijls als God spreekt, is het om de wereld om te zetten en te vernieuwen. Ook de heidense schrijvers verklaren dat grote veranderingen niet zonder onrust en tumult, ja, niet zonder bloedvergieten kunnen plaatsvinden. Dus moeten christenen dit onverschrokken tegemoet zien en verdragen, zoals Christus zegt: 'Wanneer gij hoort van oorlogen en geruchten van oorlogen, laat u niet verschrikken: die dingen moeten eerst geschieden, maar dat is nog niet terstond het einde.' Wat mij betreft, als ik al dat tumult niet zag, zou ik zeggen dat het woord Gods niet in de wereld was. Nu ik het wel zie, verheug ik mij van harte en heb ik ook geen angst, overtuigd als ik ben dat de heerschappij van de paus met zijn aanhang zal ondergaan. Want het is juist hiertegen dat Gods woord, dat nu zo snel door de wereld gaat, machtig stormloopt.'²⁰⁶

Inderdaad heeft Jezus oorlog en oproer in de eindtijd voorzien. Maar Hij heeft bepaald niet bedoeld te zeggen dat er ook oorlog in de kerk zelf moet zijn. Dat is een heel ander verhaal. Natuurlijk, voor Luther was de Kerk van Rome geen christelijke kerk meer, maar een rijk van de antichrist geworden. Als dat waar zou zijn, had Luther volledig gelijk gehad. Nu wij in onze tijd de katholieke kerk over het algemeen wel weer als een christelijke kerk beschouwen, kunnen we de godsdienstoorlogen tussen katholieken en protestanten niet meer rechtvaardigen en is het gepast om schuld te belijden over alle strijd en verdeeldheid.

Verdeeldheid

Eeuwenlang was hier in Europa de katholieke kerk niet slechts een partij, maar de ene

²⁰⁶ KD 70; WA 18, 626.

christelijke kerk. De Reformatie heeft de katholieke kerk tot een partij gemaakt: de kerk van Rome. De Reformatie, de andere partij, is zelfs versplinterd tot een groot aantal kerken en groeperingen, allemaal partijen die elkaar vaak ook nog bestreden.

Tegen een dergelijke partijzucht en verdeeldheid waarschuwde Paulus in zijn brief aan de Korintiërs: “Doch ik vermaan u, broeders, bij de naam van onze Here Jezus Christus: weest allen eenstemmig en laten er geen scheuringen onder u zijn; weest vast aaneengesloten, één van gevoelen. Mij is namelijk omtrent u, mijn broeders, medegedeeld door de (huisgenoten) van Chloë, dat er twisten onder u zijn. Ik bedoel dit, dat ieder uwer zijn leus heeft: Ik ben van Paulus! En ik van Apollos! En ik van Kefas! En ik van Christus! Is Christus gedeeld?”(1Kor.1: 10-13).

Wij hebben ervan gemaakt: “Ik ben van Luther, Calvijn enz..” In dit opzicht zijn we eeuwenlang ongehoorzaam geweest aan het Woord van God. Luther zelf wilde niets weten van een Lutherse kerk: het ging hem om de ene algemene christenheid.²⁰⁷ Als we Luther willen eren, kunnen we dit doen door onszelf weer gewoon een christen te noemen.

In onze tijd is er steeds meer bezorgdheid over de strijd en verdeeldheid onder christenen. Er is een krachtige beweging in opkomst die streeft naar herstel van de eenheid van Christus' lichaam. Op 6 oktober 2012 vond er op het Malieveld in Den Haag een bijeenkomst plaats van christenen en kerkleiders uit diverse denominaties, georganiseerd door de stuurgroep 'Wij kiezen voor eenheid.' Het was een dag van ontmoeting, verootmoediging en verzoening. Wilkin van de Kamp, evangelisch voorganger en één van de initiatiefnemers zei over deze dag van verootmoediging: “We kunnen niet langer de erfenis van verdeeldheid met ons meeslepen. We willen deze dag God en elkaar vergeving vragen voor onze negatieve houding en gedrag ten opzichte van elkaar, om een nieuw begin te kunnen maken.” Zo kunnen we op weg gaan naar een nieuwe eenheid.

²⁰⁷ KA 4, 57; WA 8, 685.

SLOT: OP WEG NAAR EEN NIEUWE EENHEID

In onze tijd zijn we een nieuwe situatie binnengetrepen, waardoor het streven naar eenheid extra urgent wordt. In ons land wordt de scheiding tussen de gelovige en gesecculariseerde mens steeds groter. De grote kloof is nu niet meer tussen gelovige protestanten en katholieken, maar tussen de gesecculariseerde mens die zijn eigen lot wil bepalen én de gelovige mens die zich afhankelijk weet van God. Dit brengt met zich mee dat de verschillen tussen christenen niet meer zo worden uitvergroet als eerst; we herkennen nu elkaar eerder als broeders en zusters in Christus, ondanks de verschillen. Over deze nieuwe situatie schrijft dr. Klaas van der Zwaag, redacteur *Reformatisch Dagblad* naar aanleiding van het boek van Mariska Orbán, redacteur van het *Katholiek Nieuwsblad*: “Het ongeremde seculiere vrijheidsdenken beproeft de echtheid van het geloof, ongeacht de godsdienstige achtergrond. We moeten daarom blij zijn met elke bondgenoot in deze gezamenlijke strijd, al kunnen we (daarna) doorpraten over de verschillen die er zijn. Maar dat mag naar de buitenwereld toe niet een reden zijn om als een verdeeld huis op te treden en het christendom daarmee ongeloofwaardig te maken.”²⁰⁸

Wanneer we streven naar een nieuwe eenheid, kan Luther ons verrassenderwijs op weg helpen. Ook met zijn schaduwzijde zal hij voor de meeste protestanten een dierbare reformator zijn en blijven. Daarom is het goed dat we ons bij Luther kunnen aansluiten in onze zoektocht naar eenheid. Tegenover diegenen van de wederdopers die de kinderdoop bestreden om de paus te ergeren en hem een hak te zetten, benadrukte Luther dat niet alles wat Rome leerde verkeerd was. Weliswaar had volgens hem het pausdom de katholieke kerk gecorrumpeerd, maar er was in die kerk toch nog veel te vinden wat echt christelijk was. Hij schrijft: “Wij erkennen dat er onder het pausdom vele christelijke waarden, ja alle christelijke waarden voorhanden zijn, en ook daarvandaan tot ons zijn gekomen: wij belijden namelijk dat er in het pausdom de juiste heilige

Schrift is, de juiste doop, het juiste sacrament van het altaar, de juiste sleutel voor de vergeving van zonden, het juiste predikambt, de juiste catechismus zoals het Onze Vader, de tien geboden en de artikelen van het geloof.”²⁰⁹ Inderdaad hebben we het fundamentele geloof in Jezus Christus en in de Bijbel als het Woord van God gemeenschappelijk. Er is meer dat ons bindt dan dat ons scheidt.

In dit boek ga ik niet nader in op de vraag hoe de eenwording precies gestalte moet krijgen. Het is de taak van de kerkleiders daarover te beslissen. Ik wil afsluiten met een boeiende beschouwing die te vinden is in een artikel van Friedrich Heiler, getiteld *Reformatie van de Reformatie*. Aan het slot schrijft hij: “De reformatie die in deze tijd noodzakelijk is kan niet alleen maar een terugkeer tot de Reformatie van de zestiende eeuw betekenen, maar moet veeleer tegelijk, om met Wilfried Monod te spreken, een 'reformatie van de Reformatie', een 'transformatie' zijn. Deze hervorming en omvorming van de oude Reformatie kan echter slechts gestalte krijgen door ons te richten op de gehele, de universele, de oecumenische, de waarachtig katholieke kerk. De Reformatie moet naar buiten geleid worden uit het isolement, waarin ze steeds meer terecht is gekomen door zich af te zonderen van de oude kerk; ze moet naar binnen geleid worden in de hele breedte en diepte en volheid van de gehele kerk. Zodra deze integratie van wat goed is in de Reformatie binnen het geheel van wat goed is in de kerk gerealiseerd is, krijgt al het positieve van de reformatorische kerken in één klap een nieuwe en onvermoede kracht, terwijl al het puur negatieve vanzelf verdwijnt.”²¹⁰ Dit betekent dat we als protestant niet onze eigen identiteit hoeven te verloochenen, maar dat we een plek krijgen in een bredere christelijke traditie. Dit ideaal kan in onze tijd werkelijkheid worden: het proces van toenadering is reeds gaande.

²⁰⁸ *Protestants Nederland*, dec. 2011.

²⁰⁹ KA 4, 95; WA 26, 147.

²¹⁰ *Die Hochkirche*, 11 (1929), 365.

Met de hoopvolle verwachting van een nieuwe eenheid kunnen we uitzien naar het Lutherjaar in 2017. Het is mijn hoop dat we als protestanten en katholieken in dat jaar tezamen ons geloof in Jezus Christus zullen belijden en van onze liefde voor Hem en voor elkaar zullen getuigen. Dan wordt het Lutherjaar een jaar ter ere van Jezus Christus, onze Heer en Heiland. Daarmee doen we ook recht aan wat Luther zelf wilde. Het diepste verlangen van Luther was toch om Christus de eer te geven die Hem toekomt.

Bibliografie op volgende pagina

BIBLIOGRAFIE

Primaire bronnen

- Aland, Kurt, *Luther Deutsch*, 10 delen, Göttingen 1983 (KA).
Luther, M., *Verhandeling over Paulus brief aan de Galaten*, Utrecht 1871 (GG).
Luther, M., *Vom unfreien Willen*, Göttingen 1937.
Luther, M., *Kiezen is dienen, De servo arbitrio*, Kampen 2010 (KD).
Luther, M., *De vrijheid van een christenmens*, Kampen 1983.
Boendermaker, J.P., *Luther, Brieven uit de beslissende jaren van zijn leven*, Baarn 1982.
Erasmus, *Vom freien Willen, De libero arbitrio diatribe*, Göttingen 1998.
Trapman, J., *Luther is mij volkomen vreemd, Uit de brieven van Erasmus*, Weesp 1983.
Augustinus, *De spiritu et littera liber unus*, met een Duitse vertaling, Paderborn 1968.
Concilie van Trente, *Decreet over de rechtvaardiging*, zie:
www.ontmoeting-en-verzoening.nl

Protestantse boeken over Luther

- Bakker, J.T. en J.P. Boendermaker (red.), *Luther na 500 jaar*, Kampen 1983.
Berkhof, H., *Geschiedenis der kerk*, Nijkerk 1955.
Bizer, E., *Luther und der Papst*, München 1958.
Boehmer, H., *Luther im Lichte der neueren Forschung*, Leipzig-Berlin, 1918.
Boehmer, H., *Der junge Luther*, Leipzig 1954.
Ebeling, G., *Luther. Einführung in sein Denken*, Tübingen 2006.
Erikson, E.H., *De jonge Luther*. A'dam 1967.
Heussi, K., *Kompendium der Kirchengeschichte*, Tübingen 1956.
Hiebsch, S. e.a., *Martin Luther, zijn leven, zijn werk*, Kampen 2007.
Kolde, D. Th., *Luther und der Reichstag zu Worms*, Halle 1883.
Kooiman, W.J., *Maarten Luther, Doctor der heilige Schrift, Reformator der kerk*, Amsterdam 1948.
Kooiman, W.J., *Luther en de Bijbel*, Baarn 1977.
Lang, H., *Martin Luther, ein religiöses Charakterbild*, Berlin 1870.
Lilje, H., *Luther. Anbruch und Krise der Neuzeit*, Nürnberg 1952.
MacCulloch, D., *Reformatie. Het Europese Huis gedeeld 1490 – 1700*, Utrecht 2005.
Martin, A.v.(hrsg.), *Luther in ökumenischer Sicht*(met een bijdrage van F. Heiler), Stuttgart 1929.
Mulder, A.J., *Voorgangers. Opmerkelijke volgelingen van Jezus*, Purmerend 2008.
Oberman, H.A., *Luther. Mensch zwischen Gott und Teufel*, Berlin 1982.
Seeberg, E., *Grundzüge der Theologie Luthers*, Stuttgart 1940.
Walther, W., *Luthers Charakter*, Leipzig 1917.

Katholieke boeken over Luther

- Akerboom, T.H.M., *Vrije wil en/of genade. Een theologie-historisch onderzoek naar het dispuut tussen Erasmus en Luther over de (on)vrijheid van het menselijke willen*, Nijmegen 1995.
Beer, Th., *Der fröhliche Wechsel und Streit. Grundzüge der Theologie Martin Luthers*, Einsiedeln 1980.
Christiani, *Luther, wie er wirklich war*, Stuttgart 1955.
Duijnste, F.X.P., *Maarten Luther in de kritiek*, 3 delen, Averbode 1927.
Grisar, H., *Luther*, 3 delen, Freiburg 1911.
Hacker, P., *Das Ich im Glauben bei Martin Luther*, Bonn 2009.
Hessen, J., *Luther in katholischer Sicht*, Bonn 1949.
Jong, kardinaal de, *Handboek der kerkgeschiedenis*, 4 delen, Nijmegen 1947.
Mock, A., *Abschied von Luther*, Köln 1985.
Olivier, D., *Het proces Luther*, Bilthoven 1973.

Overige literatuur

- Bredero, A.H., *Christenheid en christendom in de Middeleeuwen*, Kampen, 1987.

Brink, H. (O.P.)(red.), *Theologisch Woordenboek*, Roermond 1952.
Elders, L.J. en C.A. Tukker, *Thomas van Aquino. Zijn leven, leer en invloed*, Leiden 1992.
Graaf, J.v.d., *Rome omsloten door de Traditie*, Heerenveen 2010.
Imhof, P., *Frauen des Glaubens*, Würzburg, 1987.
Kamp, W.v.d. e.a., *Wij kiezen voor eenheid*, Aalten 2009.
Newman, J.H., *An essay on the Development of christian doctrine*, Indiana 1989.
Prince, D., *Oordelen. Over wie? Wanneer? Hoe?* Heemskerk 1997.
Vlasblom, J.K., *Kohlbrugge en Westendorp*, deel 2, Zoetermeer 2006.

Overzicht van publicaties van Martie Dieperink op www.stucom.nl: zie document 0441.

Dit is het document 0434 op www.stucom.nl